

Révész Magda

A gyermekvédelmi alapellátás intézménytörténete Magyarországon 1. rész

Bevezető

Tanulmányom tárgya a magyar szociálpolitika egyik ágazatának fejlődése, a gyermekvédelmi alapellátás létrejötte és intézménytörténete. Célom, hogy előzményei és kialakulása felől vizsgáljam meg a gyermekjóléti szolgálatokat, mint a gyermekvédelem alapintézményeit. Ennek keretében a Magyarországon az egyes emberekre, családokra, ezen belül kiemelten gyerekekre irányuló szociális segítő munka és intézményrendszere kialakulásának, bővülésének és differenciálódásának jellegzetességeit és e folyamat mozgatóerőit kívánom megmutatni és elemezni. Főként a gyakorlati munkával és annak szervezeteivel kívánok foglalkozni. Az igazgatás – mint pl. a tanácsi (önkormányzati) segélyezés – nem tartozik e tanulmány szűkebb tárgyához.

Dolgozatomban, természetesen a vonatkozó szakirodalmi anyag feldolgozása mellett, elsősorban szakmai pályám eddigi tapasztalatait használom fel. Megfigyeléseimet óhatatlanul áthatja a személyesség, a „saját élmény”, ennek következtében a szubjektív elem mindvégig benne foglaltatik az elemzésben. Ezt a szubjektivitást azonban talán valamelyest ellensúlyozza az, hogy 1980-ban megkezdett szakmai életutam követte a szociális segítő munka magyarországi intézményrendszerének kialakulását-bővülését.

Dolgozatomban azt szeretném bemutatni, hogy milyen társadalmi feszültségek és ezeket értelmező felismerések, valamint szándékok vezetnek el Magyarországon a gyermekvédelemmel összefüggő szociális segítő munka meghonosodásához, differenciálódásához-bővüléséhez. Ezekhez illesztve tárgyalom majd a tartalmi elemeket. Az így értelmezendő, a kialakulás-differenciálódás-bővülés folyamatait magába foglaló szakmai anyagot az időben a szociális segítő munka egymást követő intézménytípusainak a létrejöttéhez igazítva szakaszolom. A szigorúan szakmai kérdések tárgyalásához azonban nélkülözhetetlen annak a társadalmi-politikai (hatalmi) háttérnek a felvázolása, amely e feszültségek melegágyát képezi és egyben azokat magába foglalja, továbbá amelyben e feszültségekre reagálva hoznak (vagy nem hoznak) intézkedéseket. E háttér bemutatásánál viszont igazodnom kell a szakmai anyag időbeli szakaszolásához, amely tehát nem

magának a háttér főfolyamatainak jellegzetességeit-logikáját követi, hanem inkább a politikai-hatalmi közeg reagálásáét, azokat az intézkedéseket, melyek (mint az imént szoltam róla) megkésve követték a gyermekvédelemben kialakult szociális feszültségeket.

A szakmai anyag időbeli szakaszolásának felel meg tehát, hogy a nevelési tanácsadók előtti időszakot (1968-ig), ezt követően a családsegítők létrejöttével záródó szakaszt (1985-ig) különítem el, majd a gyermekvédelmi törvény megjelenése előtti időszakot (1997-ig), végül a gyermekjóléti szolgálat törvényben kodifikált intézményének kialakulását tekintem újabb szakaszhatárnak. Ennek a szakaszolásnak a Prokrusztész-ágyába illesztve fogom tehát felvázolni a társadalmi-politikai (hatalmi) hátteret. Talán nem kell részletesebben magyaráznom azt, hogy nem vállalkozhattam többre, mint e háttér rendkívül elnagyolt, sokszor triviálisnak ható címszavak szerinti felidézésére. De igyekeztem mindvégig arra irányult, hogy a szociális segítő munka szempontjából általam fontosnak ítélt vonásokat emeljem ki ebből a vázlatos háttérből.

A szociális munka természetéből adódó követelmények – mint az önkéntesség, a választhatóság elve, a titoktartás parancsa, a diszkrimináció tilalma – különféle összefüggésekben jelennek meg a gyerekekre irányuló szociális segítő munka kibontakozásának történeti folyamatában. Én ebben a tanulmányban a Magyarországon végbemenő folyamatot magát tekintem végig (s nem kiemelten a segítő munka alapkövetelményeit). De ezek a követelmények újra és újra megjelenni „kénytelenek” még akkor is, ha külső (tehát ebben az értelemben nem immanens) tényezők az alapkövetelmények megsértését is indokoltta teszik. Remélem, dolgozatom időről időre rámutat e követelmények érvényesítésének kényszerére akkor is, ha ezeket nem a követelmények szerinti csokorba kötve tárgyalom.

Jelen tanulmány fókuszában tehát a gyermekjóléti alapellátás áll. Az alapellátás a gyermekvédelemnek az a része, amely a családjában nevelkedő gyereket segíti abban, hogy a családban maradjon. Tárgyamnak megfelelően csak érintőlegesen szólok a gyámügyről, a gyermekgyógyászat, gyermekpszichiátria és gyermekpszichológia magyarországi fejlődéséről, az oktatásügyről, ill. a gyermekvédelmi szakellátás különféle intézményeiről.

De mi is maga a gyermekvédelem? Mit tartunk ma erről? Számptalan meghatározása született már, s e meghatározásoknak két csoportja látszik elkülönülni. Az egyik abból indul ki, hogy a gyerekek általános védelemre szorulnak, így azt tükrözi, hogy a gyermeki lét (mint

olyan) eleve védelmezést kíván. A másik szerint az egy-egy védelemre szoruló gyerek a gyermekvédelem „tárgya”: az a gyerek, akinek nincsenek szülei, akinek nincs kellő biztonsága, akit szülei elhanyagolnak, bántalmaznak, aki beilleszkedési zavarokkal küzd, stb. Létezik e két megközelítés szintézise. Eszerint a gyermekvédelmen belül megkülönböztetünk általános és speciális gyermekvédelmet, az előbbi minden gyerekre, míg az utóbbi a külön rászoruló gyerekekre vonatkozik (Hanák 1978, 15; Domszky 1994b, 285; Jelentés a fővárosi gyermek- és ifjúságvédelem helyzetéről 1968, 5; Gáti 1981, 3). A különböző meghatározások összegyűjtése után ad összegzést a fogalomról Herczog Mária: „A gyermekvédelem magában foglalja mindazokat a területeket, amelyek a gyermek és a család jól-létét, védelmét szolgálják a megelőzés, beavatkozás, kezelés és utógondozás tekintetében... A gyermekvédelem célja ... csak olyan tevékenység lehet, ami a lehetőségek legvégső határáig tiszteletben tartja a családok életmódját, életstratégiáját, szokásrendszerét, tradícióit. Ehhez minél fiatalabb kortól biztosítja a feltételeket, a szükséges ismeretek, készségek, minták elsajátításához. Ugyanakkor biztosítja a szükséges és elégséges beavatkozást a gyerek érdekének védelmében (Herczog 1997, 14–15).”

Szemléletemhez az a felfogás áll közelebb, amely a gyermekvédelmet minden gyerekre kiterjeszti. Amelyben a prevenció, az alapellátás, a családgondozás az összes gyerek elvi elérhetőségét jelenti, azaz a segítség lehetősége minden gyerek számára rendelkezésre áll.

A nevelési tanácsadók előtt

A nevelési tanácsadók hivatalos megalakulásának időpontja 1968. Ezt megelőzően is működtek Magyarországon nevelési tanácsadó jellegű munkacsoportok az 50-es évek végétől. A fejezetet mégis olyan történeti visszatekintéssel kezdem, mely jóval messzebbre nyúlik vissza.

Történelmi gyökerek

Nem beszélhetünk gyermekvédelemről abban az időben, amikor a gyereket még kis felnőttnek tekintette a társadalom. Kis felnőttnek, akinek tudása, munkabírása nem elég ahhoz, hogy teljes értékű teljesítményre legyen képes, de más sajátosságot nem tulajdonított neki. P. Aries kutatásai szerint a XVI-XVII. századig a gyermekek csupán addig éltek a felnőtt világtól elkülönült életet, amíg anyjuk közvetlen gondozására szorultak, „mihelyt a gyermeknek már nem volt szüksége anyja vagy a dajka állandó gondoskodására,

nyomban belépett a felnőttek társadalmába, és azon túl már semmi se különböztette meg a többi felnőttől” (Aries, 1979, 736). A gyermekkor „felfedezésének dátuma” pedig akár 1762-ben is megjelölhető, J.-J. Rousseau: Emil, vagy a nevelésről című munkájának megjelenéséhez kötve (Domszky 1994a, 11). De a XVIII. század közepétől még másfél századnak kell eltelténie, és sok mindennek kell történnie ahhoz, hogy Magyarországon az első, a gyermekek védelméről szóló átfogó törvények megszülessenek.

A 19. század európai államai a polgári házasságkötés, az állami anyakönyvezés bevezetésével, a tankötelezettség előírásával, az állami népoktatás és más intézmények létesítésével párhuzamosan kezdik meghatározni saját feladataikat a gyermekvédelem területén is. Eleinte ezek a feladatok kizárólag az elhagyott gyerekekről való gondoskodásra vonatkoznak. Ezt a modellt követte az első, valóban széleskörű magyar gyermekvédelmi törvénykezés is 1901-ben. Külön törvényt hoztak a 7 év alatti, s külön a 7 év feletti gyerekekről. A törvény lábjegyzetében indokolja, mi készítette az országgyűlést arra, hogy a törvényt megalkossa. Az ok a gyermekek halandóságának ijesztő nagysága. „Ezt a nagy gyermekhalandóságot kevesbíteni, az elhagyott gyermekeket az elpusztulástól és elzülléstől megóvni elsősorban az államnak s másodsorban a társadalomnak kötelessége” – mondja a törvény lábjegyzete.

A századfordulón túlra visszanyúlva, Magyarországon inkább csak lokális jelentőségű kezdeményeket találunk. Az állami-önkormányzati gyermekvédelem előzményeként érdemes megemlíteni, hogy már 1815-ben Sándor István végrendeletileg jelentős pénzösszeget hagyott egy Budapesten felállítandó szül- és lelencházra. 1851-ben vezették be a kolozsvári sebészeti tanintézet szülőkórodájában, hogy az ott született azon gyerekeket, akikről az anyjuk gondoskodni nem volt képes, 12 éves korukig falun helyezték el. Ezen intézkedést pénzügyileg a tanintézet saját évi rendes javadalmazásából volt köteles kigazdálkodni. A Királyhágón innen mindez nem volt gyakorlat. Egy hölgyek által megindított mozgalom eredményeként 1870-ben alapították meg az „Első budapesti menhelyet”. Ezt követően, 1871-ben a kérdéssel a képviselőház is foglalkozott, és utasította a belügyminisztert, hogy a szül- és lelencházak felállításához szükséges költségeket a következő évi költségvetési előirányzatba vegye be. Ez akkor nem történt meg. Egy 1876-os törvény más rendelkezések mellett a lelencek és dajkaságba adottak orvoslásáról és eltartásáról való gondoskodást a községek feladatává tette. Azonban ez sem valósult meg teljes mértékben. Az államkincstár és a főváros jelentős pénzösszegeket fordított ugyan az ellátatlanul maradt gyerekek tartására, de átütő javulás nem történt. 1885-ben alakult meg

Budapesten a második intézet, a „Fehér Kereszt országos lelenczház egyesület”. A két intézmény 1892-től évenként segélyt kapott a törvényhozástól. Egy 1898-as törvény tette lényegében állami feladattá a gyermekmentést. Ez a törvény kimondta, hogy „az országos betegápolási alap fedezi a talált, valamint a hatóságilag elhagyottaknak nyilvánított gyermekek után hét éves korukig felmerülő gondozási, ápolási és nevelési költségeket”. A hét éven felüli gyerekekről való gondoskodás, illetve a hatóságilag elhagyottak nem nyilvánítható, de segítségre szoruló gyerekek támogatását finanszírozni a községek feladata lett volna, de a társadalom támogatása (ma talán szponzorálást mondanánk) nélkül a községek e feladatukkal egyedül nem boldogultak.

Térjünk vissza azonban az 1901-ben elfogadott törvényekre. A VIII. törvény-cikk a hét éven aluli elhagyott gyermekekre vonatkozóan állami gyermekmenhelyek felállítását írja elő. Megszabja továbbá, hogy „a gyermekmenhelyek falain belül csupán a beteg, gyenge fejlettségű, különösebb ápolást és orvosi gondozást igénylő gyermekek tartatnak; a többiek rendszerint az intézeteken kívül helyeztetnek el”. A XXI. törvény-cikk a hét éven felüli elhagyott gyerekekről rendelkezik (elsősorban azokról, akik már hétéves koruk előtt is az államra „szorultak”), és kimondja, hogy „az állami gyermekmenhelyek kötelékébe tartozó 7–15 éves gyermekek a viszonyokhoz képest a gyermekmenhelyek falain belül tartatnak”. A menhelyen tartás finom javaslatának feltehetően az áll a háttérében, hogy a 7 évesnél idősebb gyerekek esetén komoly a veszélye annak, hogy a gyereket befogadó család nem szeretetből, törődésből, elhivatottságból fogadja a gyereket, hanem azért, hogy olcsó munkaerőhöz jusson. Így a gyerek nagyobb biztonságát az szolgálja, ha a menhelyen belül marad.

Az 1901-es (fent részletezett) törvények már általánosan kifejezték, hogy a társadalom számára érték a gyermek, hiszen az állam a költségvetésben rendelkezésre álló elosztható javakból visszaosztott, transzferált bizonyos összeget arra, hogy az az elhagyott gyerekek életben maradását, nevelését szolgálja. A dajkaságba adott gyerekekért a nevelő családnak, a lelenczházban nevelkedőkért magának a lelenczháznak a részére különített el pénzt az állam. Az otthon, vér szerinti családjában nevelkedő gyerek 1911 óta kaphatott állami támogatást, de ez a családi pótléknak nevezett ellátás az 50-es évekig csak kevés család számára volt hozzáférhető (1911-től csupán a közalkalmazottak, 1935-től a 20 főnél több munkást alkalmazó gyárakban dolgozók kaphatták). A szocializmus teljes foglalkoztatottságának időszakában aztán gyakorlatilag szinte minden gyerek után járt a pótlék, bár alanyi jogúvá csak 1990-től vált.

A két világháború között az 1901-es törvény szellemének megfelelően az elhagyott gyerekekre irányuló gyermekvédelem elsősorban az anya- és csecsemővédelem tartományában erősödött. Társadalmi kezdeményezésként a politikai elit már 1915-ben létrehozta (nyilvánvalóan nem függetlenül a családokat-kisgyermekeseket sújtó háborús nehézségektől) a Stefánia Szövetség társadalmi egyesülést, amely aztán 1917-től 1940-ig állami megbízás alapján, helyhatósági-állami-társadalmi támogatottsággal szervezte a terhes asszonyok, szoptatós anyák, 3 éven aluli kisgyerekek egészségügyi és szociális védelmét. Hatókörének országos kiterjedtségét jelzi, hogy már 1929-ben 368 orvos, 490 védőnő, 10 gondozónő dolgozott a szervezetben. Az összes csecsemő mintegy 20-30%-át ellenőrzésük alá vonták. Hatókörükben a csecsemőhalandóság a korábbiak 2/3-ára, majd felére esett vissza (Gergely 1997, 39). 1941-ben a Stefánia Szövetségből Országos Egészségvédelmi Szövetséget hoztak létre, melynek tevékenysége az anya- és csecsemővédelmen túl növe a teljes egészségvédelmi munka társadalmi támogatásának biztosítása és ezzel kapcsolatosan a családot veszélyeztető szociális és erkölcsi ártalmak leküzdése volt (Gergely, 1997, 53).

E történelmi emlékezés után a II. világháborút követő közelmúlthoz és témánkhoz visszatérve a nevelési tanácsadók intézményi előzményeit fogjuk szemügyre venni. Ehhez azonban újabb kitérőt vállalva, röviden át kell tekinteni az 1945 utáni korszak társadalmi, politikai és gazdasági átalakulásának fő vonalait.

Gazdasági-társadalmi háttér

Magyarország a II. világháborúban nem csupán mint legyőzött ország szenvedett óriási veszteséget, hanem mint olyan ország is, amely anyagi és emberi értékeinek számottevő részét saját háborús erőfeszítéseire és még inkább a német háborús erőfeszítésekhez való kényszerű hozzájárulásra fordította, végül, amelyen végigsöpört (azt is lehetne mondani: amelyet kisöpört) a háború. Mintegy 800-900 ezer ember (a lakosság közel 10%-a) volt a háború halottainak száma, és a teljes (pl. a lakóházakat is magába foglaló) nemzeti vagyon 40%-ára teszik az anyagi javak pusztulását. Az ország lakossága, azon túl, hogy viselte e veszteségek következményeit, a II. világháborút követő több mint két évtizedben a szinte végletesen nagy és gyors változások időszakát élte át: a politikai (hatalmi) rendszer alapvető módosulását, a társadalmi rétegződés erőteljes átrendeződését, az uralkodó elit teljes cseréjét, a politikai szándékok és irányvonalak gyakori irányváltásait. Az alábbi bekezdésekben e folyamatok legfontosabb mozzanatait, jegyeit kísérelm meg felidézni.

A háború végére kialakult hadi helyzet (a Vörös Hadsereg jelenléte) és a győztes hatalmak ehhez igazodó megegyezése Kelet-Európát a hegemon és expanzív politikát követő (a forradalom, illetve a proletárdiktatúra exportjára törő) Szovjetunió befolyási övezetévé, az érintett államokat vazallus országokká, a „Szovjet Nagybirodalom” részévé tette. Magyarországon is csupán néhány év kellett ahhoz, hogy kiépüljön az államszervezet és a domináló kommunista párt összefonódására épülő egypárti diktatúra, mely a régi elitet egyszerűen félretolta, kiszorította a hatalmi pozíciókból, nemegyszer az ellenfelet kriminalizáló módszerek igénybevételével.

Az egypárti diktatúra – nem tartózkodva a nyers fizikai erőszak alkalmazásától sem – alapvetően megváltoztatta a tulajdonviszonyokat. A gyárak, bankok, üzletek (általánosan: az üzleti élet egységei) állami tulajdonná váltak: 1949 végén már a kifejezetten kis (10 főnél többet foglalkoztató) cégek államosítására is sor került. (A bérházak állami kezelésbe vétele 1952 elején fejeződött be.) A szegényparaszságot kedvezményező földreformot (a polgári demokratikus átalakulás mozzanataként) még 1945–46-ban hajtották végre, majd 1949-ben megkezdték a parasztok beléptetését a termelőszövetkezetekbe, letörve azt az erős ellenállást, ami az újbirtokosok részéről is megnyilvánult. A gazdaságban működött magántulajdon zöme tehát állami (közösségi) tulajdonná vált.

Ezáltal a korábbi „úri osztályok”, mint a termelési eszközöket, a tőkét (benne a Magyarországon oly nagyjelentőségű földbirtokot) tulajdonoló osztályok megszűntek létezni.

A magántulajdon uralmának megszüntetése a gazdaságban együtt járt a Szovjetunióban kialakult, a piaci mechanizmusok spontán működését mellőző tervgazdasági módszerek átvételével. Állami intézményekként létrehozták a gazdaság parancsnoki szervezetét (a Tervhivatalt, a gazdaság ágazati rendszere szerint tagolt minisztériumokat és igazgatóságait), amely tervutasításokkal irányítja a köztulajdonban lévő gazdasági szervezeteket: meghatározza számukra a termelési feladatokat és a felhasználható erőforrásokat.

A teljes hatalom birtokában a pártállami diktatúrák az 1950-es évek elején hajsolt, a nehézipart előtérbe helyező (feltehetően a III. világháború lehetőségével is számoló) iparosításba kezdtek. Az erőszakra alapozott gazdaság- és társadalompolitika, az életszínvonal ezzel együtt járó romlása Sztálin halála után egész Kelet-Európában válságjelenségeket idézett elő (sztrájkok, utcai tüntetések, Berlinben katonai erővel levert munkásfelkelés). Magyarországot is elérte a diktatúra bizonyos enyhülését hozó, nálunk a

Nagy Imre miniszterelnökségével is jelzett "olvadás", majd a felső vezetésen belüli harcok vezették be a szocialista tábor leglátványosabb belső robbanását, az erőszakos „szovjetizálás” ellen fellépő és azt egyben leleplező, spontánul kirobbant magyar forradalmat és felkelést 1956. október-novemberében.

A forradalom utáni forrongó időszakot, a sztrájkokat és a véres megtorlást meglepően gyors konszolidáció követte. Kádár Jánosnak, a megújult vezetésnek a lépéseit óvatos és józan pragmatizmus vezette. Felismerték a követelményt: az embereknek évről-évre érezniük kell, hogy javul az élet. Nem kívánták meg a folyamatos szimpátia-demonstrációt, meghirdették a társadalmi nyugalmat biztosító jelszót: „aki nincs ellenünk, az velünk van”.

A konfrontációt kerülő, konszenzust és új megoldásokat kereső politikai vonalvezetés sikeres és fontos lépcsője volt, hogy 1961-ben nagyobb zavarok, és a terméseredmények csökkenése nélkül befejezték a falusi termelők termelőszövetkezetekbe szervezését. Jó eredményeket hoztak a mezőgazdaságban alkalmazott szokatlan, más országoktól eltérő módszerek, egyebek között a kötelező beszolgáltatás eltörlése, a kisgazdasági magántermelés (a háztáji) számára biztosított mozgástér szélesítése, ami a minőség és a választék piacon is észlelhető látványos javulásához vezetett.

A mezőgazdasági újítások sikere felfokozta a politikusok fogékonyságát és merészségét is új felismerések érvényesítésére, a szocialista gazdaságban még nem próbált módszerek bevezetésére. Szakmai felismeréssé vált, hogy a szovjet modellt követő, tervutasításokon alapuló, piaci mechanizmusokat mellőző gazdaságirányítási és intézményi rendszer, annak belső érdekviszonyai hozzájárultak létre a szocialista gazdaságok mindegyikében észlelhető bajokat: egyfelől a túlsúlyos és a keresletet (annak választékigényét) jórészt negligáló termékek termelését, a selejtet, az elfekvő készletek óriási állományát, másfelől a szinte állandósuló hiányjelenségeket a gazdasági erőforrásoknál és a piaci ellátásban. Magyarországon hajtották végre és tartották érvényben a gazdasági mechanizmus reformját, amely – a szocialista országokat tekintve, kuriózumként – megszüntette a tervutasításokat, és a gazdaság működését jórészt piaci módszerek alkalmazására és a gazdasági szervezetek – ugyan erősen korlátozott – önállóságára alapozta.

Az elért eredmények, a megbékéltebb társadalmi légkör járuléka volt, hogy Magyarországon a kulturális-szellemi élet is gazdagodhatott. A három T (támogatott, tűrt, tiltott) harmadik tagjának tartománya eléggé szűkké vált, de továbbra sem volt megkérdőjelezhető pl. a szocializmus fölénye, a hegemon szovjet jelenlét, az egypárti berendezettség. Mindenesetre szélesedtek a nyugati szakirodalom megismerésének, a nyugati szakemberekkel való

érintkezésnek a lehetőségei. A publikációk, a kutatási témák és módszerek megválasztása is szabadabbá vált.

Végül indokolt a társadalomban bekövetkezett néhány strukturális változásra is felhívni a figyelmet. A jövedelmek szórása (a piacgazdaságokhoz képest) kiegyenlítetté vált. Alapvetően elmozdult a foglalkoztatási szerkezet. Az 1941-es helyzettel szembeállítva: 1968-ig az ipari foglalkoztatottak aránya 20-ról 36%-ra, az építőipariak aránya 2-ről 7%-ra nőtt, ugyanakkor a mezőgazdaságban foglalkoztatottaké 51%-ról 21%-ra esett vissza. 1949 és 1970 között a városi népesség aránya 37%-ról 46%-ra emelkedett. A középiskolai tanulók száma 1938-ban 52 ezer, 1950-ben 108 ezer, 1968-ban 335 ezer volt, a felsőoktatásban pedig ugyanebben a három évben 12, illetve 33, végül 79 ezren vettek részt. A népesség gazdasági aktivitása, elsősorban a nők fokozott munkavállalása folytán magas szintet ért el és többé-kevésbé megvalósult a teljes foglalkoztatás. Elsősorban a városokban a kétkeresős kiscsalád modellje vált általánossá: a gyerekek főként a bölcsődékben, óvodákban, iskolai napközikben nevelkedtek. A bemutatott adatok így önmagukban csak jelzésértékűek. Arra azonban rámutatnak, hogy e több mint 20 év alatt a magyar társadalomban rendkívül nagymértékű és az érintettek számottevő részét erősen igénybevevő intergenerációs és intragenerációs mobilitás érvényesült, illetve életmódváltozás ment végbe.

A gyermekvédelem tartalma

A közvetlenül a II. világháború utáni években a gyermekvédelemnek egyértelműen az volt az elsődleges feladata, hogy megtalálja a szülők nélkül maradt, céltalanul kóborló, csellengő gyerekeket, és biztonságos elhelyezésükről gondoskodjon. Ugyanakkor a szocializmus megvalósulásától a nyomor gócainak felszámolását várták, a kriminalitás, a prostitúció, az alkoholizmus, a csavargás (melyek az intézményes gyermekvédelmet szükségessé teszik) fokozatos visszafejlődését és megszűnését remélték (Keményné Pálffy K. é. n. 3). Ennek felelt meg, hogy a gyermekvédelmet (is) az az ideológia hatotta át, amely a társadalmi eredetű problémákat a szocializmus építésével automatikusan megszűnőnek tekintette (Dr. Horányi Györgyné, 1969, 736).

Másfelől viszont az állam (a hatalom) pozíciói a gyermekvédelem területén is új tartományokra terjedtek ki. 1952-ben jelent meg a családjogi törvény, amelynek alapján állami gondozásba kerülhetett minden 18 éven aluli gyermek, akit szülei elhagytak, akit szülei züllöttsége, deviáns magatartása miatt környezeti ártalmak érhetnek, vagy akiktől meg

kell óvni a gyermekközösséget (Hanák 1978, 27–28). 1952-ben jelent meg tehát Magyarországon az a gyakorlat, mely szerint a szülők nem megfelelő hozzáállására hivatkozva a gyereket állami gondozásba lehet venni. Azaz az állam (hivatali alkalmazottja útján) úgy ítélni, a szülő annyira „rossz”, hogy saját gyermekét el kell tőle venni. Nem a gyerek érdeke, hanem a szülők megítélése is alapját képezhette az egy-egy gyerek, illetve család életébe való alapvető beavatkozásnak.

A törvényben felsorolt négy „kiemelési” okból hármát érdemes részletesen is továbbgondolni: Mit is jelent a szülők züllöttsége, illetve deviáns magatartása? Valamint mit tartalmaz a feltételes mód (környezeti ártalmak *érhetik*)? A *züllöttség* (ha van ilyen) vagy a *deviáns magatartás* nem objektív fogalmak. Ki ítélni meg, hogy a züllöttség vagy a deviancia olyan mértékű-e, hogy az már indoka lehet a gyerek kiemelésének? Vajon milyen esetekre gondol a jogszabály akkor, amikor a gyermekközösség megóvását nevezi meg a kiemelés okaként? Az állampárt diktatúrája tehát lehetővé tette, hogy különböző hatóságok a mindenkori politikai kívánalmaknak, illetve a hatalmon levők személyes meggondolásainak megfelelően döntsenek ilyen ügyekben.

A II. világháború borzalmas pusztítása rettenetes állapotokat teremtett a családok, s így a gyerekek életében is. Még javában dúlt a háború, amikor – 1945. január 9-én – négy párt (FKP, MKP, NPP és SZDP) irányításával és ellenőrzésével megalakult és rövid ideig – 1948-ig – működni is tudott a Nemzeti Segélyakció (Domszky 1994b, 274). Elsősorban csecsemő- és gyermekvédelmi feladatokat látott el: megszervezte a csecsemők tejjelátását, a külföldi segélyküldemények szétosztását, a gyerekek nappali ellátására intézményeket állított fel (bölcsődék, napköziotthonok), az éhezés enyhítésére gyermeknépkonyhákat üzemeltetett, gyermekotthonokat, szülőotthonokat, gyermekkórházakat működtetett, gyógyszereket juttatott el a betegekhez. Ezeken a tűzoltó jellegű feladatokon túl a községi szociálpolitikai bizottságok felállításában volt kulcs-szerepe, amelyek a demokratikus szociálpolitika alapegységei voltak (illetve lettek volna). A jelentős társadalmi erőket megmozgató mozgalom közreműködői igazi szakemberek voltak (pl. György Júlia, dr. Pikler Emmi, dr. Petényi Géza). Társadalmi támogatottságát jellemzi, hogy működésének első félévében húszezer gyerek vidéki feltáplálását tudta megszervezni, s már az indulás évében mintegy 300 000 támogató tagot számlált (Domszky, 1994b, 275).

A Nemzeti Segély működését 1948-ban úgy szüntették meg, hogy összevonták a Magyar Vöröskereszttel. Ennek az összevonásnak a hátterében az állt, hogy az állampárti hatalom számára a Nemzeti Segély terhessé vált a maga alulról építkező jellegével, illetve a

szociálpolitikai jellegű társadalmi problémák megjelenítésével. Emellett – mint említettem –, az uralomra jutott állampárt ideiglenesnek tekintette a gyermekvédelmi feladatokat. Úgy látták, hogy a prevenciót (a valamilyen oknál fogva mégiscsak „korrekcióra” szoruló gyerekek „átnevelését”) úgynevezett iskolaotthonok fogják szolgálni. A közösség ereje, a nevelők példája fogja a gyerekek számára a korrekciót biztosítani. Ennek a tervnek a megvalósítása érdekében tett lépés volt az is, hogy az „átmeneti időszakra” nagyméretű nevelőotthonokat hoztak létre, s a nevelőszülői hálózatot fokozatosan visszafejlesztették. Makarenko elveire hivatkozva (de a makarenkói elveket sokszor csupán külsőségekben követve) a gyermekotthoni nevelést közösségi formában képzeltek el. Míg 1950-ben az állami gondozottak 21%-a élt nevelőotthonban, 79%-a nevelőszülőnél, 1955-ben ugyanez az arány 50-50% volt.

Az ideiglenes jelleggel létesített gyermekotthonok azonban csak nem akartak kiürülni. A kezdetben nagyszámú hadiárva mellé gyermekotthonba kerültek azok a gyerekek, akiket szüleik nem tudtak megfelelő viselkedésre bírni; akiknek szülei lehetetlen szegénységükben a gyereket nem tudták ellátni; akiknek szülei börtönbe kerültek; akiket antiszociális viselkedésük miatt a „normál” társadalom kivetett magából. „A koncepció és a valóság között ... elég mély szakadék keletkezett. A koncepció szerint az állami gondozásban szerepet játszó tényezőknek lassan el kellett volna tűnniük, ennek következtében egyre csökkennie kellett volna az állami gondozottak számának... Valójában az állami gondozáshoz vezető okok sem tűntek el, az állami gondozottak száma pedig rohamosan nőtt” (Hanák 1978, 30).

A közösségi nevelést formálisan is preferálók azt hangoztatták, hogy a veszélyeztetett gyerekeket ki kell emelni környezetükből, és be kell helyezni őket a „közösségbe”, ahol annak hatására a pozitív irányú fejlődés szinte önmagától, törvényszerűen bekövetkezik. Ennek a szemléletnek felelt meg, hogy a gyermekotthonok tárgyi ellátottsága kifejezetten jó volt: a táplálkozásra, ruházkodásra rendelkezésre álló javak sokkal bőségebb lehetőségeket biztosítottak az otthonokban élő gyerekeknek, mint amennyit egy-egy család általában megengedhetett volna magának. De a közösségi nevelés ténye önmagában természetesen nem hat pozitívan a gyerek fejlődésére. A gyermekotthonok légkörét, az ott élő gyerekek pszichés állapotát leginkább a gyermekotthon pedagógusainak hozzáállása, szakmai hozzáértése határozza meg. Voltak gyermekotthonok, ahol humánus szemlélet uralkodott, emberségesen bántak a gyerekekkel, bár az ellenkezője sem volt ritka. A gyermekotthoni nevelés „mindenhatóságát” tagadó szakmai felismerés már az 50-es évek végén eléggé általánossá vált. A 60-as évek reformlégköre tette azután lehetővé, hogy 1968-ban a fővárosi gyermek- és ifjúságvédelemmel foglalkozó munkaértekezleten

(összefoglalója szerint) megfogalmazódjék: az intézetek nevelőmunkájának eredményességét akadályozza az a téves pedagógiai elképzelés, amely szerint a közösségi nevelés önmagában megold minden nevelési problémát.

Az 1968-as munkaértekezlet rámutatott továbbá az otthonokban dolgozó pedagógusok kiválasztódásának anomáliáira is. Voltak persze a nevelőotthonokban „megszállottak”. Az itt dolgozó pedagógusok nagy részét azonban az egyre rosszabbá váló feltételek (az iskolai munkánál fokozottabb igénybevétel, nehezebb „gyermekanyag”, nagyobb kötelező óraszám, kevesebb szabadság, kisebb túlóradíj, osztott munkaidő, többféle, csak közvetve pedagógiai tevékenységet jelentő feladat ellátása) arra késztették, hogy más intézménybe kérjék áthelyezésüket. Az utánpótlás „mennyisége és minősége” csak elmélyítette a problémákat. Kényszerű gyakorlattá vált olyan „nevelőket” alkalmazni nevelőotthonokban, akik más pedagógiai intézményekben nem tudtak elhelyezkedni, személyiségükben alkalmatlanok voltak gyermekek nevelésére. A nagyobb leterheltség mellett a nevelőotthonok a bentlakás lehetőségével szinte vonzották a zűrös családi viszonyok közt élő, a lakástalan, az elvált nevelőket. Még így is jellemző volt az állandó nevelőhiány és a fluktuáció (Jelentés a fővárosi ...1968).

Az említett, nyilvánosan is tárgyalt felismerések, a dogmatizmustól szabaduló szakmai gondolkodás is hozzájárult ahhoz, hogy az 1970-es évek elején érdekes és újszerű ellátás jelenjen meg a gyermekvédelemben: az úgynevezett vér szerinti kihelyezés. Azok a gyerek nevelésére alkalmas, de anyagi nehézségekkel küzdő családok, amelyek gyerekei az állam nevelésére maradtak volna az anyagi gondok miatt, az állami gondozott ellátására fordítandó összeg egy részéből, mint segítségből gondolhatták tovább saját gyerekeiket. A szociálpolitikai támogatás e sajátos formája egyben azt is jelentette, hogy a gyerek az „állam gondozottjává” vált, azaz a szülők szülői felügyeleti joga szünetelt. Az állam elvette a családtól a gyereket, mivel az nem tudta gondozását-nevelését megvalósítani, majd ugyanaz az állam „kiadta” a gyereket ugyanezekhez a szülőkhöz nevelésre, mert anyagi támogatással már el tudták látni a gyerek gondozását-nevelését. Az alap- és a szakellátás összemosása – mondanánk ma rosszallóan. Hisz a szülők vagy alkalmasak a gyerek nevelésére, akkor pedig segíteni kell őket abban, hogy erre képesek is legyenek, vagy nem alkalmasak, s akkor – csakis a gyerek érdekében – lehet őt kiemelni a családból, s az állam ellátására bízni.

A gond az volt (s az ma is), hogy a helyi hatóságként működő tanácsoknak nem volt elég anyagi forrásuk ahhoz, hogy a végzetesen nincstelen családokat szociálpolitikai támogatással annyira megsegítsék, hogy a szülők el tudják tartani a gyereket. A helyi

tanácsnak nem volt elég pénze, ezért a gyereket kiemelte. Azonban a kiemelést követően az állam a gyerek teljes eltartását volt kénytelen finanszírozni, amely az előző, a család támogatását célzó költségigénynél lényegesen magasabb összeget tett ki.

Az intézményi differenciálódás tehát elvezet ahhoz a problémához, amit a mai gyermekvédelmi rendszerben is alapvetőnek tartok. Ez pedig a finanszírozás mikéntje. A település dolga támogatni, segíteni a családjukban élő gyerekeket, ám a családjukból kiemelt gyerekek ellátása, gondozásuk megszervezése megyei finanszírozású feladat. Hiába lenne sokkal olcsóbb anyagilag támogatni egy családot a benne élő gyerek családban tartása érdekében, a helyi finanszírozás ezt nem bírja, a megyei költségbe viszont „belefér” teljes egészében eltartani a családból kiemelt gyereket.

Visszatérve a vér szerinti kihelyezéshez: jól járt a család, hiszen nincstelensége ellenére nevelhette saját gyermekét. Jól járt a gyerek, mert anyagilag rendezettebb körülmények között saját családjában nevelkedhetett. Jól járt az állam, mert a nevelőszülőknél vagy gyermekotthonban nevelkedő állami gondozott gyerekekre fordítandó pénz töredékéért gondoskodott a gyerekről. A jogi helyzet azonban rendezetlen. A szülők maguk nevelik saját gyermeküket, de az életét befolyásoló döntést nem hozhatnak, hiszen felügyeleti joguk szünetel. A vér szerinti kihelyezés leginkább elvi jelentőségű volt, mert elrendelése a gyakorlatban nagyon ritkán fordult elő, s ha sor került rá, akkor sem minden esetben a szülők, hanem sokszor a vér szerinti nagyszülők nevelték a gyereket. Ez az ellátás 1974-ben szűnt meg.

A gyermekotthonok (a szakellátás) után térjünk át az úgynevezett *alapellátásra*.

A családban nevelkedő gyerekek segítése, védelme és támogatása tekintetében az 1956 utáni időszak nagy jelentőségű eseménye volt, hogy 1957-ben Járó Miklósné és munkatársai javaslatára megalakult az Országos Gyermek- és Ifjúságvédelmi Tanács. „A magyar gyermekvédelem központi szakmai irányító szervének soha azelőtt, és azóta sem volt olyan befolyása és szervezettsége, mint ekkor” (Domszky1994b, 276). Ezt fejezi ki, hogy dr. Münnich Ferenc, akkori miniszterelnök-helyettes (majd miniszterelnök) vállalta az elnöki tisztséget, ami önmagában is súlyt adott a Tanácsnak, és támogatta reformtörekvéseit. Az Országos Gyermek- és Ifjúságvédelmi Tanács összesen négy éven át működött. Ez alatt a rövid idő alatt számos jogszabály-módosítást értek el. Kialakították a gyermekvédelmi körzeteket, hozzáálltak a gyermekvédelmi alapellátás (iskolai gyermekvédelem, nevelési

tanácsadók) megszervezéséhez, javaslatot készítettek a gyűlés bevezetésére (nem mai formájában), a gyámhatóságok túlterheltségét gyermekvédelmi előadók beállításával csökkentették, a gyermekvédő otthonokban pszichológusok munkáját rendszeresítették, bevezették a gyermekvédelem oktatását a pedagógusképző intézményekben, kidolgozták a nevelőotthonok működési normatíváit és járásról megyei szintre emelték a költségvetésüket (Domszky, 1994b, 276).

Az Országos Gyermek- és Ifjúságvédelmi Tanács megszűnése után új alapokra helyezték az otthon nevelkedő gyerekekkel foglalkozó gyermekvédelmet. Az úgynevezett védő-óvó intézkedéseket 1962-ben a gyámhatóság hatáskörébe utalták. Ennek azonban a gyámhatóságok csupán formálisan tudtak megfelelni. A megelőző gyermekvédelem ugyanis nem valósítható meg „hatósági intézkedésekkel. Csak a személyes és egyedi gondozó-segítő folyamat érhet célt” (Gáti 1984, 9). A személyes és egyedi gondozó-segítő munka pedig egyre határozottabban az iskolák környezetében bontakozott ki. Hiszen a védelemre szoruló gyerekek többsége iskolás, s a gyermekvédelmi intézmények helyzete mindenkor szorosan összefüggött az oktatási rendszerrel. Az 1945 utáni közoktatási rendszer legfontosabb – s a társadalmi mobilitás szempontjából legjelentősebb – újdonsága pedig az volt, hogy kötelezővé tették az egységes alapképzést biztosító 8 osztályos általános iskolát, azaz a továbbtanulás lehetőségét elvileg mindenki számára megnyitották.

Közoktatás – iskola

A nyolc osztályos általános iskola addig volt a köz oktatására szolgáló egységes alapszintű intézmény, ameddig az ott oktató pedagógus az adott osztályokba „véletlenszerűen” bekerülő gyerekekkel foglalkozott. Amíg egy közösségbe került a lassabban fejlődő, éretlenebb és a kiváló kvalitásokkal megáldott gyerek egyaránt. Ez azt is jelentette: a megtanítható tananyag, illetve az oktatás technikája attól függött, hogy a közösségbe milyen képességű gyerekek kerültek. De attól fogva, hogy kimondták: ez vagy az a gyerek adottságaiban nem éri el azt a szintet, hogy a „normál” gyerekekkel együtt tanulhasson, az iskola többé nem tekinthető a köz oktatására működő egységes szervezetnek. Ez az iskola azonban csupán első állomása volt differenciálódásának, amely két szinten is tovább folytatódott: az egyik szint az iskola elkezdésének időpontja, a másik az osztályban folyó tantárgyi oktatás színvonala.

Az iskola elkezdése eredetileg kizárólag a születés dátumától függött. Minden hatodik életévét betöltött gyerek bekerült az általános iskolába. 1964-től azonban már egészségügyi

vizsgálat előzte meg a beiskolázást. Ezt a vizsgálatot pszichológiai vizsgálattal kiegészítve jött létre 1970-ben az úgynevezett komplex iskolaérettségi vizsgálat. Már nem minden gyerek kerülhetett általános iskolába hat évesen, voltak, akiknek beiskolázását egy évvel elhalasztották.

Ami az iskolát magát illeti: a tantárgyi oktatás színvonalát tekintve a hierarchia csúcsán nyilvánvalóan az „általános” képzést nyújtó „normál” osztályok, majd a még „behozhatónak” ítélt hátránnyal induló gyerekek képzése céljából életre hívott kisebb létszámú (egy időben korrekciónak nevezett) osztályok helyezkedtek el, míg a sort az iskolai tananyag megtanulására, illetve a „normál” képzési szint elérésére képtelennek nyilvánított gyerekek számára létesített „kisegítő iskolai” osztályok zárták (Ladányi–Csanádi 1983, 40). A „normál” osztályok között is elkezdődött a differenciálódás a tagozatos osztályok beindításával. A kezdetben a gimnáziumokban megvalósított magas szintű tagozatos oktatás mellett megjelentek a tagozatos általános iskolák, illetve a normál általános iskolák tagozatos osztályai. Ez a folyamat egyfelől az iskola mint rendszer fejlődésének természetes velejárójaként, másfelől a kirekesztés, kirekesztődés mind szélesebb körűvé válásának tüneteként is felfogható.

A beiskolázás korhatárának kiszélesítése egyértelműen visszavezethető volt egészségügyi és pszichológiai felismerésekre. A fizikai fejlettség állapota közvetlenül összefügg az iskolában elvárható teljesítéssel. A hosszú ideig tartó ülés, az írás (ami nagyon aprólékos finommotoros mozgást igényel) fizikailag kifejezetten káros lehet azoknál a gyerekeknél, akik még az úgynevezett második nagy átalakulás előtt állnak (ez az a folyamat, amikor a kicsit pocakos és nagyfejű óvodásból harmonikus testű, sudár kisiskolás lesz). Ehhez az egészségügyi szemponthoz adta a fejlődépszichológia a maga megfontolásait: az iskolaérettség vizsgálatakor felméri „a feladattudatot, a szabály- és mintakövetés készségét, jelek megtanulását és alkalmazását, a viselkedés szabályozását, a látás és a mozgás összerendeződését, a folyamatos figyelem és tevékenység készségét, a helyzetismeretet, a mindennapi életben való tájékozottságot” (Mérei – V. Binét 1970, 174). De vajon ki mondja meg teljes biztonsággal egy hat év körüli gyerekről, hogy majd az iskolában teljesíteni fog-e?

Az iskola differenciálódása elkerülhetetlen. Minthogy az iskolában egyre bővül a tananyag (az információk mérhetetlen növekedése miatt is), óhatatlanul kiválik a gyerekek közül egy olyan társaság, amely nem képes e megnövekedett tananyag elsajátítására. Vagyis a kötelező tananyagot megtanulni képtelenek eleve kudarcra vannak ítélve. A „normál”

iskolába bekerülve ők biztosan arra vannak kárhozthatva, hogy kudarcaikkal telítődjenek, végigbukdácsolják az első néhány osztályt, majd a megfelelő kort elérve a nyolc osztály elvégzése nélkül abbahagyják rettenetes iskolai karrierjüket. Az értelmileg sérült, fogyatékkal élő gyerekek elkülönített képzése, oktatása mellett is szólnak érvek. A lassúbb ütemű haladás miatt speciális, gyógypedagógiai módszereket lehet és kell alkalmazni e gyerekeknél. De ez egyben szegregáció is. A „normál” társadalomba kell ezeknek az embereknek is beilleszkedniük, elkülönített képzésük növeli különállásukat.

Ráadásul Magyarországon a valóságban az úgynevezett kisegítő iskolákba nem csupán az általános iskolai tananyagot alacsony értelmi adottságaik miatt elvégezni képtelen gyerekek kerültek – amint ez Ladányi János és Csanádi Gábor vizsgálataiból egyértelműen kiderült. Az 1973/74-es tanévben egy budapesti kerület általános iskolába járó gyerekeinek több mint egynegyedét vizsgálták, majd 10 évvel később egy utánkövetéses vizsgálat során újra megkeresték a kisegítő iskolába járt gyerekeket. A kutatás eredménye szerint a kisegítő iskolába járó gyerekeknek csupán töredékét képezték azok, akiknél egyértelmű volt, hogy semmiképpen sem tudnak megfelelni a normál iskola elvárásainak. Jelentős részüknél sokkal inkább jellemző a gyerek családjának hátrányos helyzete, mint a gyermek képességeinek alacsony szintje. A szerzőket idézem: „...azzal, hogy az általános iskolai rendszer «kiszelektálja magából» a leghátrányosabb helyzetű gyerekeket és eltérő tantervű iskolákba különíti el őket, ahol azután – legalábbis a nagyobb városokban, mert az ország hátrányos helyzetű településein még ez sem igaz – alacsonyabb létszámú osztályokban, különlegesen képzett pedagógusok, különleges tanterv szerint képezik őket, nem csökkenti, hanem nagyon erősen növeli e tanulók induló hátrányait. Joggal mondhatjuk azt, hogy jelenleg a magyar iskolarendszer sok pénzt költ arra, hogy a hátrányos helyzetű gyerekeket speciális iskolákba különítse el, és ott később a hasonló szociális helyzetű gyerekeknél nagyobb eséllyel munkanélkülivé váló embereket képezzen. Ennek a ... képzési formának a legnagyobb problémája véleményünk szerint éppen a képzés elkülönített jellege, az, hogy életük meghatározó szakaszában elválasztja a leghátrányosabb helyzetű gyerekeket attól a szélesebb társadalmi közegetől, amelyben később élni fognak, amellyel később együttműködni kényszerülnek” (Gerő – Csanádi – Ladányi 1996, 12).

Egyetértek a szerzők következtetéseivel: „Maga az általános iskola strukturális és tartalmi vonásaival rögzíti a kiinduló különbségeket, illetve saját keretein belül – iskolai megfogalmazást adva nekik – újratерemti azokat. Az általános iskola önálló és minden bizonnyal meghatározó sajátossága e folyamatban éppen az, hogy – szemben a

középiskolákkal – a társadalmi jellegű rétegződés kialakítása itt nem nyilvános, hanem rejtett; az általános iskola nyilvánosan nem tölt be olyan funkciót, hogy a társadalom hierarchikus szintjeinek megfelelő különböző pozíciókra különböző gyerekcsoportokat szocializál. Ezt a funkciót oly módon látja el, hogy a gyerekek eltérő társadalmi közegéből fakadó sajátosságokat, illetve induló hátrányokat már ekkor felerősítve, lefordítja a «tudás», a «képeség», a «tehetség» látszólag objektív (és leosztályozhatóan számszerűsített) nyelvére, majd az így kialakított rétegekkel iskolai között és azokon belül is iskolai hierarchiát alakít ki. Ezzel ... azt a szerepet tölti be, hogy vannak, akik a többiek fölött állnak, és vannak, akik lejjebb, hogy a különbségek általánosak, kivédhetetlen hatásúak, ami ... azt a stabilizáló szerepet tölti be, hogy a kedvezményezettek saját érdemüknek tudhatják be és élhetik át saját kivételezett szerepüket, azok pedig, akiknek le kell maradniuk, nap mint nap meggyőződnek arról, hogy nem társadalmi igazságtalanság következtében kerültek hátrányba, hanem saját szellemi alacsonyabbrendűségük miatt” (Ladányi – Csanádi 1983, 156).

Gyermekevédelem az iskolában

Iskolai gyermekevédelem tulajdonképpen azóta létezik, amióta iskolába járnak gyerekek. Hiszen iskolai oktatás nem létezik nevelés nélkül, a nevelésnek pedig szerves alkotóeleme a bizalom. Az, hogy a gyerek gondjaival megkereshesse, s meg is találja a vele foglalkozó pedagógust, a pedagógus pedig segítsen a gyerek problémáinak megoldásában. Mi ez, ha nem gyermekevédelem?

Ha viszont követelményként való kodifikálásához és időponthoz akarjuk kötni az önállósult iskolai gyermekevédelem megjelenését Magyarországon, a Tanácsköztársaság idejéig jutunk el. A Forradalmi Kormányzótanács LXXI. sz. rendelete a preventív gyermekevédelem központjává tette az iskolát. A rendelet alapján létesültek az úgynevezett iskolai gyermekvédő gyámi állások. E szakemberek számára speciális gyámi tanfolyamokat indítottak. Iskolánként egy-két tanító gyermekvédő gyám kinevezését, vagy egy-egy függetlenített képzett személy kinevezését tartotta kívánatosnak a jogszabály. Irányító szervük a megyeszékhelyeken vagy nagyobb városokban működő iskolai gyermekvédelmi központok voltak. A rendelet két nagyon fontos elemét indokolt kiemelni. A rendelet deklarálja, hogy nem elegendő a pedagógust kinevezni gyermekvédelmi felelőssé, a gyermekvédelmi munka sajátos szaktudást is igényel (erről később sokszor elfelejtkeztek a jogalkotók). A rendeletben továbbá az is szerepel, hogy a gyermekvédelmi felelősök irányítója az iskolától független szervezet.

Az 50-es évek második felében az iskolai gyermekvédelem alapvetően másként szerveződött, mint 1919-ben. Minden iskolában kijelöltek egy-egy pedagógust, aki az iskolában az iskola függelmi viszonyai közé helyezve a gyermekvédelmi feladatokat látta el. Az iskolai gyermekvédelmi felelős munkájáról egy gyakorló gyermekvédelmi felelős, Tóthné Csengeri Veronika így ír: a gyermekvédelmi felelős „... szelektálni kénytelen. Ennek következtében az igazi, érdemben történő megelőzés helyett marad a «tűzoltó munka». Elindul az ördögi kör: Kevés a lehetőség (idő) a valóban megelőző gyermekvédelmi munkára, szaporodnak és elfekélyesednek a meg nem oldott (gyakran felszínre sem kerülő) gyermekvédelmi problémák, egyre többszöri «tűzoltásra» kell az energiát fordítani, míg végül «összezsapnak a lángok a tűzoltók felett».” (Tóthné Csengeri V. é. n., 9). De miért is történt volna másképpen? Hiszen a gyermekvédelmi felelős csupán mintegy mellékesen, pedagógusi teendői mellett látta el feladatát, szakmai háttérre nem támaszkodhatott, szociális ellátórendszer híján mozgástere is igen csekély volt. Emellett a gyermekvédelemnek paradox természete van: minél szorgalmasabban, lelkiismeretesebben dolgozik valaki, annál több dolga lesz. Ha nem kap szakmai támogatást, több időt, vagy társat a megnövekedett munkához, akkor vagy végképp belefásul, vagy visszavonhatatlanul elsüllyed az elvégzendő feladatok tengerében.

Mi volt tehát az iskolai gyermekvédelmi felelős feladata általában? A veszélyeztetett gyerekekkel való foglalkozás. Maga a fogalom, veszélyeztetettség, igen sokrétű, nehezen egyértelműsíthető kategória. Ha nincs kire, mire támaszkodni, a gyermekvédelmi felelős, bár felismeri a gondokat, megoldani nem tudja, s előbb-utóbb cinikusan eljut a következőképpen összefoglalható gondolatig: a gyermekvédelmi megbízott feladata veszélyeztetettnek minősíteni azokat a gyerekeket, akikkel foglalkozni kell. Így tartozik ugyanabba a kevésbé kidolgozott kategóriarendszerbe az elvált szülők gyereke, a nyitott gerincű, az, akinek tbc-s családtagja van, és az is, akinek bűnözők a szülei. Ez a közös minősítő jelző pedig gyakran összemosza a problémákat, s ráadásul a kategóriába soroláson kívül nem hordoz semmilyen jelentést (Domszky1994b). A gyakorlatban a gyermekvédelmi felelős első feladata észlelni a gyerek (és családja) gondjait. Amennyiben ez megtörtént, feladata a gyerekekkel (családdal) közösen végiggondolni, milyen segítségre, támogatásra lenne szükség ahhoz, hogy a bajok enyhüljenek, megszűnjenek. Ebben a periódusban akadt el a legtöbb gyermekvédelmi felelős, ugyanis a szükséges segítő, támogatási formák Magyarországon sokáig vagy nem léteztek, vagy olyan súlyos stigmatizációval jártak, hogy a gyerek (család) inkább nem kért belőle.

A gyermekvédelmi felelős a saját tevékenységén kívül a rendelkezésre álló igencsak szűkös kínálatból választhatott, ha segíteni akart (pl. orvoshoz küldhette a gyereket). Ha a gondok súlyosbodtak, vagy a gyerek (család) nem fogadta el a felkínált segítséget, egyetlen lehetősége maradt: az ügyet a gyámhatósághoz továbbította. A gyermekvédelmi felelősök „azonban, a szociális ellátó intézmények hiánya miatt, elvárások keresztüzébe kerülnek, és helyettesítő funkciót töltenek be. Miközben ők maguk sem tudják bemérni és/vagy lezárni feladattartományuk határát” (Domszky 1994b, 21).

Ostor, vagy támaszt nyújtó kéz

A társadalom, ezen belül a családok működése pedig fokozódó gondokkal terhelte a gyermeki létet. A korábbi családmódel az anya munkába állásával felborult. A kétkeresős családi módel mellett a család minden egyes tagját a munkahelyén, illetve a bölcsődében, az óvodában, az iskolában (napköziben) egymástól független impulzusok érték. A család tagjainak együtt töltött ideje hirtelen jelentősen megrövidült. Egy budapesti jelentés szerint a családok többségének az említetteken túl is intézményes segítségre lett volna szüksége a gyermekek felügyeletének ellátásához: elsősorban az idősebb gyerekek egyre nagyobb mértékben maradtak felügyelet, megfelelő ellenőrzés nélkül, ami különösen a pubertáskorban súlyos következményekkel járhat (Jelentés a fővárosi...1968, 2).

Nemcsak az oktatási intézmények, hanem a gyámhatóságok is számos olyan gonddal találkoztak, melyeket nem hogy megoldani, de még oldani sem tudtak. Ezen a területen is egyre nyíltabbá vált és tudatosult: illúzió azt várni, hogy a szocializmusban megszűnnek, eltűnnek a devianciák. Budapesten a művelődésügyi miniszter engedélyével az 1957–58-as tanévtől jött létre a gyámhatóságok mellett működő „ifjúsági felügyelők” hálózata, amely többek között hivatva volt az iskolai gyermekvédelem munkájához is segítséget nyújtani. Az ifjúsági felügyelők a gyámhatóság kötelékébe tartoztak, de a döntéshozóktól elkülönülten, javaslattevőként dolgoztak. A miniszter „engedélyével” – írtam az előbb, s nem véletlenül. Az igény, a hiány, a konkrét igények a gyámhatóságon dolgozó szakemberekben fogalmazódtak meg. A gyámhatóságon dolgozók érzékelték, hogy szükség lenne olyan munkatársakra, akik nem a hivatal írásztala mögöl döntenek a gyerek – s így az őt körülvevő család – sorsáról, hanem folyamatos segítséget, támogatást nyújtanak. Feladatuk elsősorban a megértés és önmaguk elfogadtatása volt mindkét (illetve az iskolákat is beleértve, mindhárom) irányban. Egyfelöl képviselték a család álláspontját a gyámhatósággal szemben, másfelöl segítettek elfogadtatni, megértetni a hatósági döntést a családdal. Az iskolák és a gyámhatóság között is ők közvetítettek.

Az ifjúságvédelmi felügyelők megjelenése nagyon fontos felismerést tükröz. Azt ugyanis, hogy egy család „hibás” működésének megváltoztatásához nem csupán (nem elsősorban) a hatalom részéről születő jó döntések szükségesek, hanem az is (főként az), hogy a család megértse és elfogadja ezeket a döntéseket, s a változtatáshoz szakszerű és számára (szubjektíven is) elfogadható segítséget kapjon. Az ifjúságvédelmi felügyelők munkába állítása az első egyértelmű jele annak a felismerésnek, hogy szét kell választani a döntéshozást és a támogatást. Hogy nem foghat ostort és nyújthat támaszt ugyanaz a kéz. Azaz nem lehet egyazon személy az, aki segítséget nyújt, gondoz, és aki e gondozási folyamatot értékelve határozatot hoz, dönt.

Ez a szétválasztás a devianciák kezelésében, a gyermekvédelemben és mindenféle segítő munkában alapvető jelentőségű. Ebben a tanulmányban is többször elő fog még kerülni ez a kérdés, amely a nevelési tanácsadók, a családsegítő szolgálatok, a gyermekjóléti szolgálatok működésében is végig szerepet játszik.

A nevelési tanácsadók kora (1968-1985)

Az ifjúságvédelmi felügyelők működésével párhuzamosan, bizonyos előzményekre is támaszkodva, de spontán módon, „eleinte társadalmi munkában, vagy szerény tiszteletdíj ellenében alakultak ki Budapesten az első *kerületi nevelési tanácsadók*” (Dávid 1982, 15). Kilenc évig működtek szabályozás nélkül, majd „a kerületi nevelési tanácsadók munkába állítását 1968. január 1-től határozta el a fővárosi tanács végrehajtó bizottságának elnökhelyettesi utasítása” (Dr. Horányi Györgyné 1969, 735). Újabb négy év telik el addig, amíg országos (művelődési miniszteri) rendelkezés szól létesítésükről. A nevelési tanácsadók létrejöttével egy időben – bár más indítekből – megszűnt az ifjúságvédelmi felügyelők hálózata. A munkatársak egy része „államigazgatási státuszban a gyámhatóságoknál maradt, más részük családgondozó lett a nevelési tanácsadóknál” (Dávid 1982, 15).

Milyen célból létesítették és milyen szabályozással képzelték el a nevelési tanácsadók működését 1972-ben? A miniszteri utasítás szerint: „a gyermek- és ifjúságvédelem hatékonyságának növelése, e tevékenység differenciált eszközeinek és módszereinek továbbfejlesztése érdekében” hozták létre a nevelési tanácsadókat. A nevelési tanácsadó által ellátott korosztályként a 3–18 éves kor közöttieket jelölték meg. „A tanácsadó feladata a gyermekek komplex módszerekkel történő személyiségvizsgálata, a vizsgálat alapján a

szülők, az oktatási intézmények részére nevelési tanácsadás, a szükséges foglalkozás, valamint a gyermekek állapotából következő egyéb teendők közvetlen, illetve közvetett biztosítása, széles körű nevelési propaganda kifejtése, a gyámhatóságok részére szaktanácsadás.”

A nevelési tanácsadókat a fővárosi, a megyei és a megyei városi tanácsok saját döntésük alapján, saját forrásból hozhatták létre, de amennyiben létrehozták, azok tevékenységét a miniszteri utasítás pontosan szabályozta. 1974-ben jelent meg az az állásfoglalás, amelyben megfogalmazódik, hogy „az óvónők az óvoda orvosával együtt alakítják ki az iskolaérettségre, avagy egy-egy gyermek további vizsgálatára vonatkozó véleményt. (Utóbbit a nevelési tanácsadó végzi el.)” Mindez azt is jelzi, hogy a nevelési tanácsadók léte (bár alapításuk a helyi tanácsok saját döntésén múlt, tehát nem volt olyan törvény, amely kötelezővé tette volna létrehozásukat) általánossá vált elsősorban Budapesten, de vidéken is.

Az első nevelési tanácsadók munkatársait jórészt kétféle szakember alkotta. A – mint említettem – korábban ifjúságvédelmi felügyelőként dolgozó pedagógusok, illetve a korábban az egészségügyben tevékenykedő, vagy más pályára kényszerült, de a hatvanas években már legitimmé vált gyermekpszichológusok.

Gazdasági-társadalmi háttér

A magyarországi, reformokkal „lakhatóbbá” tett szocializmus az 1968-at követő rövid két évtized első felében jól vizsgázott: tömegek jutottak el a magánszféra lényegében zavartalan biztonságához és a szerény polgári jóléthez. A folyamat a 70-es évek legvégén megtört. A köztulajdon dominanciájára épülő szocialista rendszer – a piacgazdaságokban kialakult intézmények adaptálását jelentő újítások ellenére – Magyarországon is elérte (többnyire az egyszerűbb emberek számára is érzékelhetően) fejlődése határait.

Az 1968-ban bevezetett reform, bár sok kompromisszummal terhelt kezdett működni, megszabadította a magyar gazdaságot a túlcentralizált bürokratikus irányítás számos nyűgétől. Javult a hatékonyság, évekig kimagasló volt a gazdasági növekedés (évi 6-7%), emelkedett a reálbér. Az üzletekben, piacokon jobbra megszűnt a hiány. Ennek hatására lett Magyarország a „gulyáskommunizmus”, a „fridzsider-szocializmus” országa, a nyugati

utak lehetőségétől jórészt elzárt cseh, NDK-beli, orosz polgárok bevásárlóturizmusának központja. A vidéki kisemberek, parasztok is megtalálták számításukat: kisgazdaságaikból származó rendszeres második keresetre rendezkedtek be. A szociális ellátásban kiterjedt a jogosultak köre, és számottevően emelkedtek az ellátás tételei (az átlagnyugdíj, a családi pótlék, a gyes és gyed összege), javult az egészségügyi és az oktatási szolgáltatások színvonala. Végül is a gazdaság bővülő teljesítménye, a bőségesebb ellátás a fogyasztás jelentős (évi 4-4,5%-os) emelkedését alapozta meg. És az élet gazdagodása nem csupán a bőségesebbé váló napi fogyasztásban, hanem (a hiányok ellenére) az automobilizmusnak, továbbá a nyugati irányban is megnyílt turizmusnak, a háztartások gépesítésének a terjedésében, végül a személyi lakásvagyon gyarapodásában is megmutatkozott.

A kibontakozó gazdasági fellendülést alapvetően a világgazdaságban végbement, az úgynevezett „olajárrobbanással” megkezdődött nagyarányú értékátrendeződés állította meg. Ennek nyomán a magyar gazdaság kapacitásai (ezen belül a feldolgozóiparnak a szovjet piacra kiépült és elavult technikai színvonalat jelentő gyártókapacitásai) alaposan leértékelődtek, amit egyértelművé tett, hogy az importárak emelkedése sokkal nagyobb volt, mint az exportáraké. Az ebből származó jelentős veszteségeket a magyar vezetés nemzetközi hitelek igénybevételeivel pótolta. Magyarország 1980-ra kialakult magas adósságállománya azonban leküzdhetetlennek bizonyult, a kamatokkal tetézett visszafizetési kötelezettségek teljesítéséhez, azaz a pénzügyi összeomlás elkerüléséhez folyamatosan újabb és újabb, növekvő összegű hitelekre volt szükség.

Az 1978-at követő éveket a nemzetközi adósságok miatt elkerülhetetlen gazdasági restrikciónak, azaz a gazdaságpolitikai visszafogás jellemezte. Hatására a gazdaság növekedését stagnálás váltotta fel. Csökkentek a beruházások. A fogyasztói árak folyamatos (1979 nyarán 20%-os) emelése a reálbérek befagyasztásának, csökkentésének volt az eszköze (emellett a fogyasztói áreltérítések enyhítésének, azaz racionálisabb fogyasztói árarányok kialakításának is). A szociális ellátás területére viszont nem érvényesített restrikciónak a társadalompolitika. 1978 és 1985 között a reálbérek 8%-os csökkenésével szemben a lakosság pénzbeni szociális jövedelmeinek reálértéke közel 30%-kal emelkedett: a jogosultságok ismételten szélesebbé váltak, és az inflációt meghaladóan emelkedtek az egyes tételeknél az összegek.

Az 1980-as évekre megszakadt tehát az emberi életlehetőségek javulásának a konszolidált magyar szocializmusban (a Kádár-rendszerben) kialakult folyamatossága és biztonsága. Az emberek, családok a reálbérek csökkenését munkájuk kibővítésével kompenzálták. Bővültek

a kisméretű magánvállalkozásnak, illetve a munkavégzésnek a gazdaság szocialista szervezeteire vonatkozó szabályozástól mentes lehetőségei; ennek megfelelően kiterjedt a gazdaság úgynevezett második szektora. Az 1980-as évek közepén e „második” gazdaságban már több mint 3 millió ember fejtett ki, többségük másodfoglalkozásként, piacra orientált jövedelemszerző tevékenységet. A családi jövedelmeken belül az „első” gazdaságból származó kereset jelentőségének térvesztése ugyanakkor szinte kézzelfoghatóvá tette az érlelődő – publikációkban, művészeti alkotásokban is kifejeződő – felismerést: az adott berendezkedés már korlátozza, szinte blokkolja a fejlődést, a „reális szocializmus” kilátásai egyre borúsabbá válnak. Ezek tehát azok a kezdetben kedvező, később problémákkal terhessé, majd kritikussá (robbanásveszélyessé) váló társadalmi-gazdasági keretek, melyek között a 60-as évek végén, a 70-es évek elején a nevelési tanácsadók munkája kibontakozik országos hálózattá és szervezetté alakulva, intézményesül, továbbá megérlelődnek a gyermekvédelmi feladatokat is ellátó családsegítő szolgálat kialakulásának és különválásának feltételei.

Kinek szolgált és mit?

Mi volt a dolga az immár jogszabályban szabályozott nevelési tanácsadónak? Mi az a szolgáltatás, amit végzett? S egy újabb kérdés: kinek szolgált, ki a szolgáltatás címzettje, és ki a megrendelője? A kérdés nem is olyan egyszerű, mint amilyennek elsőre látszik, és bár a válasz szakmai körökben szinte triviális, érdemes annak problematikáját itt kissé részletesebben kifejteni.

A nevelési tanácsadók működésük kezdetén, még a jogi szabályozás előtt, azoknak a gyerekeknek nyújtottak terápiás segítséget, akiknek szülei ezt szükségesnek ítélték. A jogi szabályozás azonban a tanácsadók létrehozásának inkább egy másik metszetét hangsúlyozta: támogatni a pedagógiai, illetve a gyámhatósági munkát, és csökkenteni az oktatási intézményekben jelentkező nevelési nehézségeket.

A nevelési tanácsadók többféle módon és különböző intenzitással „szolgálták ki” a gyámhatóságot és az oktatási intézményeket. Az együttműködés minősége leginkább a személyi összetételtől függött: a személyi összetételtől az egyik és a másik oldalon. Ha a tanácsadóban dolgozott olyan munkatárs, aki korábban gyermekvédelmi felügyelő volt, ez jó kapocs lehetett a gyámhatósággal való együttműködéshez. Amennyiben a gyámhatóságnak nem voltak irreális elvárásai a tanácsadóval szemben, nem volt türelmetlen, sok esetben nyújtottak megfelelő segítséget a gyerekeknek, családoknak. Általános tapasztalat, hogy

leginkább az elmérgesedett láthatási ügyekben tudtak segíteni, ott, ahol sokszor hónapok óta patthelyzet alakult ki, s a gyerekek hosszú ideje sérültek a szülők egymás ellen (látszólag a gyerekért) folyó harcában.

Az iskolákkal való együttműködés tekintetében az általános tapasztalat szerint meghatározó az iskola szellemisége. Gyerekközpontú, nyílt szellemiségű iskolában a nevelési tanácsadónak jelzett gondok olyanok, amelyek kapcsán általában lehet és érdemes együttműködni. Ha egy osztályfőnöknek az a problémája, hogy egy osztállyal nem boldogul, valahogy nem találja meg a hangot a gyerekekkel, akkor ezzel lehet és kell is foglalkozni. Ha viszont a felkínált probléma háttérében a tanárok körüli rossz légkör, félelem rejlik, akkor ezzel a nevelési tanácsadó munkatársa sem tud mit kezdeni.

A nevelési tanácsadók fő tevékenységévé mindemellett a tanácsadás és a gyerekerápia vált, a segítségnyújtás a gyerekeknek, hogy jobb legyen neki. Hogy ne bántsa, ami bántja. Hogy harmonikusabb kapcsolatban tudjon lenni környezetével, mint amilyenben van. De vajon a „tünetek”, amelyekről a szülő az első beszélgetésben beszámol, a gyerek tünete-e, vagy a gyerek családjaé? A gyereket bántja-e a tünet, vagy a környezetét? S végül: ki az, aki a segítséget valójában igényli: a szülő-e, vagy az iskola (óvoda), esetleg maga a gyerek? A nevelési tanácsadókba bekerülő gyerekeknél tehát a szakembernek ki kell tapogatnia: valójában ki is az igazi „igénylő”. Vizsgáljuk meg az eshetőségeket!

Fejlődése folyamán szinte minden gyereknek vannak nehezen elviselhető tulajdonságai és magatartásproblémái. Ha a tényleges igénylő az iskola (óvoda), feltehetően azzal kell a szakembernek foglalkozni, hogyan segíthet kezelni azokat a feszültségeket, amelyek miatt a tanító vagy tanár nevelési tanácsadóba küldte a gyereket. Tájékozódnia kell az iskolában, meg kell ismernie a gyerek iskolán és osztályon belüli helyzetét, a pedagógusokat, a keletkező feszültségek pontosabb okait. A háttér megismerése után dönthető el, hogyan lehet a gyerek helyzetén segíteni. Előfordul, hogy iskolaváltással (a gyereket toleráló pedagógus megkeresésével) érdemes próbálkozni.

Ha a segítség tényleges igénylője a szülő, akkor először őt kell megismerni. Ez azonban sokszor ütközik alapvető akadályba, hiszen a szülő mindent elsőpró érve ez szokott lenni: nem én vagyok a beteg. S ez a felszínen általában igaz is, hiszen a gyerek a tünehordozó. A családban, vagy a szülőben jelentkező lelki zavar a gyerekekben mutatkozik tünetként. Ilyenkor általában párhuzamos terápiára van szükség. A pszichológus foglalkozik a gyerekekkel és a szülővel is. Gyakori, hogy előbb a gyerekekkel, majd következő alkalommal a

szülővel beszél, azután újra a gyerek következik. (Ezeknél az eseteknél nagyon fontos a bizalom. Hogy se a gyerek, se a szülő ne gondolja azt, hogy a másik „kibeszélése” folyik a beszélgetéseken.) Nézzünk meg példaként egy ilyen helyzetet közelebbről!

Örökbefogadó anya hozta el 8 éves kisfiát, Andrist a nevelési tanácsadóba. A tünet: a kisfiú – bár mindene megvan – többször lopott pénzt otthonról, amelyen édességet, apró játékokat vásárolt. Ezeket azután a családi házuk kerítésénél (ahová a konyhaablakból ki lehet látni) osztogatta szét az osztálytársainak.

Az anya tanítónő, az apa mérnök. 17 éve házasok. Házasságuk első öt évét az anyai nagyszülőknél töltötték egy apró szobában, majd építkezni kezdtek. Mivel nem volt elég pénzük, többször leálltak, így az építkezés 10 éven át tartott. A hetedik évben az asszony terhes lett. A férj unszolására az építkezés miatt az abortusz mellett döntöttek. Az abortusz nem ment simán, az asszony méhét ki kellett venni, többé nem lehet gyerekük.

Amikor a ház elkészült, úgy döntöttek, örökbe fogadnak egy kisgyereket. Csecsemőt szerettek volna, de mivel sokat kellett volna várniuk, a hatéves, nagyon kiegyensúlyozatlan, nyugtalan, de örökbe adható Andris örökbefogadása mellett döntöttek. Andris mindent megkapott, külön szobát, rengeteg játékot, biciklit stb. Mégis, szinte az első pillanattól fogva baj volt vele. Az első hónapokban enuretikus volt, majd néhány hónap szünet után, amikor az anya dolgozni kezdett, Andris pedig iskolába került, a tünet újra előjött. Ekkor az anya abbahagyta a munkát, s minden idejét az Andrissal való foglalkozásnak szentelte. Maga kérte el a tanítónőtől a házi feladatot, együtt tanult vele, majd reggel ő kísérte el az iskolába. A bizonyítvány az első tanév végén mégsem lett megfelelő. Ekkor a gyerek tanítónője javaslatára „levette a kezét a gyerekről”. Ettől kezdve főállású háziasszony lett. Takarított, süttött-főzött, varrni kezdett. Azóta a gyerek egyedül jár iskolába, az anya szinte rá sem néz iskolai dolgaira (másra sem).

Három hónapig minden rendben volt, a gyerek jegyei javultak, s ekkor figyelt fel az anya Andris kerítés menti ténykedésére...

Miközben Andrissal „látszatterápia” folyt, az igazi munkát az anyával kellett folytatni, aki végtelenül csalódott volt. Elsősorban férjében csalódott. Nem tudta megbocsátani neki, hogy nem vállalta a gyereket az építkezés miatt. Csalódott Andrisban, mert nem hálálta meg mindazt, amit az anya tett érte. Haragudott a gyerek tanítónőjére, amiért letorkollta őt a maximális odafigyelésért. Haragudott az egész világra elfuserált életéért.

Néhány alkalom után aztán az anya úgy döntött, hogy férjével együtt párterápiát vesznek igénybe, hogy végre beszéljenek egymással mindarról, amiről idáig hallgattak. S a gyerek tünetét elfújta a szél.

Végül – ebben a végletekig leegyszerűsített sémában – a harmadik lehetőség, hogy az „igénylő” maga a gyerek, ha elsődlegesen valóban az ő gondjáról van szó. Ez a helyzet a legtisztább. A szülő észreveszi, hogy gyerekének olyan problémája van, amit a család nem képes megoldani (vagy nem is ért). Elviszi a gyereket a nevelési tanácsadóba, hogy a szakember segítsen. Ezekben az esetekben sem lehet azonban (általában) csupán a gyereknek segíteni. Hiszen a gyerek mindig egy családhoz tartozik, nem független annak működésétől: foglalkozni kell a szülőkkel is, nem ritkán érdemes a testvérekkel, esetleg a nagyszülőkkel is találkozni.

A nevelési tanácsadót önkéntesen felkereső szülőről – aki segítséget kér gyermekével kapcsolatos gondja megoldásában – általában hamar kiderül, tényleg akarja-e a gyermek állapotának javulását. Ha igen – akár a gyermek, akár a szülő az elsődleges problémahordozó – többnyire lehet segíteni (természetesen nem mindig).

A nevelési tanácsadók fő feladatát (amint ezt korábban már érintettem) a hatósági szándék és a jogi (az 1968. évi fővárosi, az 1972. évi miniszteriális) szabályozás az oktatási intézmények és a gyámhatóság jelzéseire, „beutalásaira” koncentrált, éppen annak érdekében, hogy a problémát jelző intézmény gyerekekkel (szülővel) kapcsolatos gondjai enyhüljenek, megszűnjenek. Együttműködő szülők (vagy gyerek) esetén a kezdeti különbség (küldött vagy önként jelentkező volt-e a család) elveszíti jelentőségét. Ám amennyiben a szülő eleve nem együttműködő, amikor a segítséget nem fogadja el, amikor csak kényszerből, a pedagógus javaslatára-unszolására vinné el a gyereket a tanácsadóba, akkor nagy kérdés előtt áll a gyermekkel foglalkozó pedagógus. Van-e értelme a szülőt a nevelési tanácsadóba beerőszakolni? A nevelési tanácsadó által nyújtható segítség ugyanis a belső gondok, a sokszor önmaguk előtt is titkolt félelmek feltárását jelenti, a belátásra, saját, vagy családtag lelkének mély megértésére épül. Az együtt nem működő, vagy a segítséget csak látszólag, muszájból elfogadó embert érintetlenül hagyja.

Jól érthető ezért, hogy a nevelési tanácsadók munkatársai szakmai megbeszéléseken, előadásokon, tanulmányokban gyakran fejtették ki: ne legyen beutalásos rendszer, a problémákat észlelők próbálják a szülőket rábeszélni a nevelési tanácsadó önkéntes felkeresésére. Amennyiben ez nem sikerül, fogadják el tényként: a nevelési tanácsadó nem tud segíteni. „...Nagyon nehéz és eredményességét illetően vitatható elvárás a szülőtől, hogy hagyja magát befolyásolni a pszichológustól abban az esetben, ha maga önszántából, vagy az oktatási intézmény javaslata alapján nem ismerte fel a nevelési tanácsadó segítségének indokoltságát, ha tehát önmagában nincs meg az igény szakember véleményének kikérésére és elfogadására” (Dr. Horányi Györgyné 1975, 641).

A nevelési tanácsadók munkatársai eleinte nem lehetettek felkészülve ezekre a mélyebb összefüggésekre, s csak fokozatosan jöttek rá és kísérelték meg aztán elfogadtatni: a nevelési tanácsadóban azokkal foglalkoznak, akik képesek belátni a segítségkérés indokoltságát.

Itt vetődik fel a kérdés másik oldala: vajon a „küldő” tényleg belátja-e az önkéntesség fontosságát? Ha nem teljes a belátás, akkor történhet meg (s ez a gyakorlatban sokszor előfordult), hogy a „küldő” csupán azt érti meg, nem „utalhatja be” a családot a nevelési tanácsadóba, hanem el kell érnie, hogy a szülő elmenjen oda. Önként. Tehát egy feladata van: a szülőt eljuttatni a nevelési tanácsadóba – mindenáron. Ennek technikája sokféle lehet. Íme néhány jellemző példa az „önkéntes” jelentkezés elérésére: „Ha nem akarja, hogy a gyerek megbukjon (vagy kirúgják), menjen el.” „Ha nem megy el önként, írok a gyámhatóságnak.” „Ha egy kicsit is tisztel (mármint engem, a tanárt), az én kedvemért elmegy.” El lehet képzelni, milyen speciális motiváció az, amely ezekben az esetekben a szülőt a nevelési tanácsadóba „hajtja”. Ez természetesen a segítő munkához semmiképpen sem elegendő.

Más „technikai” megoldásként gyakran előfordult, hogy az iskola egy-egy gyerekkel kapcsolatos problémájánál megpróbálta a szülőt kiiktatni. Ugyanis a szülő az iskolát okolta a gyerek magatartási problémáiért; azzal érvelt, hogy a gyerek egész nap bent van az iskolában, gyakorlatilag nem ő neveli a gyereket, hanem a tanárok, úgyhogy a gondokért magukra vessenek. Előfordult az is, hogy a pedagógus tartott a szülőktől, nem mert velük beszélni gyerekükkel kapcsolatos gondjairól. Ilyen esetekben sokszor a szülőket „megkerülve” kereste meg a nevelési tanácsadót, hogy tudtuk nélkül vizsgálja meg pszichológus a gyereket, s próbáljon meg változást elérni a viselkedésében. Ez a fellépés egyben azt is tükrözte, hogy a pedagógus szerint a hiba a gyerek magatartásában van: azt kell kijavítani, s akkor rend lesz. Hosszú idő telt el a nevelési tanácsadók működésében (és a pszichológiai kultúra fejlődésében), amíg a pedagógusok megértették és elfogadták, hogy a gyerek „rosszaságának”, viselkedési furcsaságainak *háttérét* kell megértenie a pszichológusnak ahhoz, hogy segíthessen, ehhez pedig feltétlenül szükség van a családra. Ráadásul a gyereket szülei tudta nélkül nem is szabad megvizsgálni, hisz a szülők azok, akik felelősek a gyerekért, semmi sem történhet a gyerek életében az ő tudtukon kívül.

A nehezen, de végül általánosan elfogadott és elfogadtatott önkéntesség alól két kötelezővé tett kivétel volt. Az egyik a láthatási ügyek szakvéleményezése, a másik az iskolaérettségi vizsgálat.

Láthatási ügyek és iskolaérettség

A *láthatással* kapcsolatos ügyek esetén speciális gond merült fel akkor, ha a gyerekkel együtt élő szülő folyamatosan járt a nevelési tanácsadóba, ott elmondta problémáit, életének belső titkait, azután pedig a szakvélemény kapcsán attól félt, a pszichológus majd úgy

alakítja ki álláspontját, hogy titkainak tudása károsan befolyásolja a javaslatot. A láthatási ügyek egészen speciális szeletét alkották a segítő munkának. A nevelési tanácsadós pszichológus szakemberek egy része teljes mértékben elzárkózott az elől, hogy szakvéleményt adjon ez ügyben. Ellenállásuk érthető: a láthatási ügyekbe való beleszólás sajátos, a terápiás munkához nem tartozó elemeket hordoz. A pszichológus munkája során igyekszik nem értékelni. Feladata nem az igazság kiderítése ebben a dimenzióban, nem dolga a paciens környezetét megítélni. A láthatási ügyekben pedig éppen ez lenne a feladata. A szakemberek közül mások viszont igen sok fantáziát láttak benne, élvezték, hogy sokszor kézzelfoghatóan tudnak segíteni (a szülők megállapodtak a gyerek láthatásának dolgában). Sok nevelési tanácsadóban alakult ki az a gyakorlat, hogy az intézményen belül külön szakember foglalkozott az összes láthatásos ügygel. Így kerülték el azt a helyzetet, hogy a családdal korábban foglalkozó pszichológus legyen kénytelen a gyámhatóságnak szakvéleményt adni.

A nevelési tanácsadók másik kötelező tevékenysége az *iskolaérettségi vizsgálatok* elvégzése volt. A komplex iskolaérettségi vizsgálatokat Budapesten az 1970/71-es tanévben vezették be: a korábban (1964 óta) alkalmazott egészségügyi vizsgálathoz csatlakozott és nyert jelentőséget a 6 év körüli gyerekek pszichológiai vizsgálata. Érdekes végigvezetni, hogyan alakult az iskolaérettségi vizsgálatok szabályozása. Ezen keresztül jól lehet látni azt is, miként változott a hatalom válasza arra a kérdésre, hogy egy gyerekkel kapcsolatosan ki hozza meg a végső döntést.

Az iskolaérettség megállapítása során sok esetben nem lehet egyértelműen eldönteni, mi a jó a gyereknek (és családjának): ha „normál általános iskolába” kerül, ha valamilyen speciális képzésben lesz része, ha tovább jár még óvodába, vagy iskola-előkészítő csoportba. A körültekintő, megalapozott döntés a gyerek teljesítményén túl függ ugyanis a leendő iskolától (a tanító személyétől), a család helyzetétől (testvérek, a szülők időbeosztása, munkarendje, a szülők melyik döntést tudják elfogadni).

Az olyan döntés, amit a szülők nem képesek belsőleg elfogadni, azt eredményezheti, hogy a család nap mint nap érzi (és érezteti): a gyerek nem jó helyen van. Ez pedig mindenképpen feszültséget okoz. Negatív következményei súlyosabbak lehetnek, mint ha az valósult volna meg, amit a szülők szerettek volna. Azt is érdemes figyelembe venni, hogy az iskolaérettségi vizsgálatok időpontja március, s az iskolakezdésig hátralevő fél évben sokat változhat a gyerek, és sok változás történhet a gyerek körül. Így és ezért – minthogy a javaslat nem teljesen objektív – jellemző, ki az, aki a végleges döntést meghozza.

Kezdetben (1974-től a 80-as évek végéig) a döntés a hatalom „kezában” volt. A nevelési tanácsadó javaslata alapján a tanácsok művelődési osztálya hozta meg a határozatot, mely ellen legfeljebb fellebbezési joga volt a szülőnek. Később a nevelési tanácsadó szakvéleménye csupán javaslat volt, a döntés pedig a szülőé. A szülő kérésére a gyereket beiskolázhatták a nevelési tanácsadó ellentétes javaslata ellenére, ha az iskolaigazgató hajlandó volt felvenni a gyereket. Így előfordulhat (s a gyakorlatban elő is fordul), hogy a szülők „nyomására” iskolaéretlen gyerek kerül iskolába. Ez pedig egyáltalán nem szolgálja a gyerek érdekét.

A mintha-térből a valós tér felé

A nevelési tanácsadóknak már működésük első időszakában is az említett kötelező feladatokat messze meghaladó súllyal alapvetően kétfajta munka honosodott meg: az egyik a pszichoterápiás (elsősorban gyermek-pszichoterápiás), a másik a családgondozási (szociális segítő) munka. A kettő között alapvető különbség van.

A *terápiás munka* a paciens motivációját, változni és változtatni akarását használja „fűtőanyagként”. A munka a mintha-térben zajlik. A segítő (a pszichológus) azzal az alapanyaggal, azokkal az információkkal dolgozik, melyeket a paciens elmond. A terapeutának nem dolga kideríteni, mi igaz az elhangzottakból. Dolga viszont tudatosítani a pacienseben: a terápia akkor tudja elérni célját, akkor tud sikeres lenni, ha a paciens az igazat mondja. A belső motiváció megléte segíti a paciensest ahhoz, hogy saját lelkét gyógyítsa meg, s a terapeuta ehhez csupán segítséget nyújthat.

A terápiás munkának alapvetően fontos eleme, hogy a paciens maga „jön rá arra”: gyógyulásának, problémája megoldásának egyik záloga, hogy pontosan az igazságot mondja. Ha a pedagógus az, aki a gyerek gondját észleli, s eljuttatja ugyan a családot a nevelési tanácsadóba, de a családnak nincs terápiás motivációja, akkor csupán a gyerek problémáit megoldani képtelen álterápia folyhat. A szülők elviszik a gyereket a nevelési tanácsadóba, hogy az iskola elvárásának megfeleljenek, de tényleges terápiás munka nem folyik, hisz a szülők ténylegesen nem működnek együtt. Jellegzetes nevelési tanácsadós helyzet: a szülő cinikusan nézi, hogy a terápia hatástalan (ő már korábban megmondta, hogy a kezelésnek nincs értelme). Az iskola elégedetlen, hiszen nem tapasztal változást. Látszatként folyik a terápiában (a mintha-térben), miközben az iskolában (a valós térben) szülő és iskola nem állnak igazán szóba egymással. Ezt a kommunikációs csapdát igen

nehéz (sokszor nem is lehet) áttörni, megértetni a szülővel, mit akar tőle és a gyerektől az iskola, s segíteni az iskolát, hogy elfogadja a gyereket (adott esetben a családot). Ha aztán a két fél (szülő és iskola) megéri és elfogadja a másik gondjait, s a mintha-tér a valós térbe helyezhető, akkor gyakran kiderül, a gyerek megérthető, elfogadható, nevelhető, nincs is vele olyan nagy baj.

A pszichés problémák, gyereknevelési gondok általában lassan, fokozatosan alakulnak ki. Eleinte kisebb belső dilemmákat okoznak. Sokszor a család annak érdekében, hogy érthetővé, elfogadhatóvá tegye maga és környezete számára a gondjait, különböző magyarázatokat, ideológiákat gyárt. Ezek többnyire a tágabb környezet egyes szereplőinek hibáiról, alacsony toleranciájáról, rosszindulatáról szólnak. (A gyerek azért nyugtalan, mert idegesítő az óvó nénije, az apa azért brutális és ingerült, mert rossz a főnöke stb.) Ezek a magyarázatok lassan beépülnek a gondolkodásba. A nevelési tanácsadóban dolgozó szakember elsődleges feladata tisztázni, hogy ő nem a külvilág beépített embere, nem az idegesítő óvó néni, tanár vagy a brutális főnök meghosszabbított karja, hanem azért van, hogy segítsen.

A nevelési tanácsadók létesítése – mint erről szóltunk – a gyámhatóságok és az iskolák kiszolgálását célzó tevékenységre orientálta az új szervezetet. Az ezt szolgáló segítő munka pedig – ellentétben a terápiával – szigorúan a valóságos térben zajlik. A segítő elmegy a kliens lakására, a gyerek iskolájába. A szociális előadóhoz közösen mehetnek, a segítővel közösen tölthetnek ki adatlapot, stb. A segítőnek azt kell alapvetően itt is elfogadtatnia a klienssel, hogy „jót akar”. Nem az iskolát, nem a bürokráciát, nem is a „hatalmat” képviseli, hanem segítségére akar lenni a kliensnek abban, hogy jobban eligazodjon a világban (saját belső világában is), és ennek segítségével jobban boldoguljon.

A szociális (család-) segítő munka így kezdettől jelen volt a nevelési tanácsadóknak. Alapfunkciójáról azonban némileg mást gondoltak a benne dolgozó szakemberek, mint a fenntartók. A szakemberek vállalták a gyámhatóság, illetve az oktatási intézmények kiszolgálásának feladatát annak érdekében, hogy gyerekterápiát végezhessenek. A „hatalom” pedig elnézte az uralkodó ideológia által akkor még csak kevésbé elfogadott terápiás munkát annak érdekében, hogy hatósága és az oktatási intézmények szakmailag magas szintű segítséget kapjanak gondjaik megoldásában.

A pszichológia mintha-téréből a terápiás munka is elvezette a nevelési tanácsadókat a valóság terébe. A szakmaalakítók a nevelési tanácsadóknak – rámutattam már – a lelki

problémák, a nevelési nehézségek, a neurotikus tünetek többnyire gyerekpszichoterápiás módszereket alkalmazó kezelését preferálták. Gyakran kényszerültek arra – a dolog természeténél fogva –, hogy a tünehordozó gyereket körülvevő család más tagjával-tagjaival, szükség esetén a tágabb környezettel is felvegyék a kapcsolatot. Munkájuk során sok családi tragédiával, speciális élettörténettel, könnyen vagy nehezen megoldható, vagy megoldhatatlan nehézséggel találkoztak. Ezek egy része pedig egyáltalán nem a pszichés nehézségek közé tartozik, hanem egyértelműen anyagi, szociális jellegű.

Az elvileg egyenlőséget hirdető társadalomban, s a ténylegesen is relatív egyenlőségben élő emberek között ott voltak „kevésbé egyenlők”. Olyanok, akiknek lakáshelyzete nyomasztó, keresete nem elég a tisztességes megélhetéshez. És ha valakinek alapvető lakhatási, megélhetési problémája van, akkor nem elsősorban a lelki gondokkal, hanem az anyagiakkal kell kezdeni valamit.

A nevelési tanácsadók munkatársai, köztük a „mintha-térhez” szokott pszichológusok ilyenformán újra és újra beleütköztek a valós tér anyagi gondjaiba, konfliktusaiba, lassan-lassan jártasságra tettek szert azok kezelésében, kezdték átlátni lehetőségeiket a segítségnyújtásban, és megtapasztalni a lehetőségek kemény korlátait. Végül túl kellett jutniuk azon a stádiumon is, amely a kezdeti (optimista előjelű) illúziók fonákjaként a tehetetlenséget értelmezi (menti fel): „... elterjedt az a nézet, hogy a gyermek- és ifjúságvédelmi problémák csak akkor oldhatók meg (enyhíthetők), ha megszűnnek (csökkennek) a lakáshelyzet, a házasságbontások, az életszínvonal egyenetlenségei, az alkoholizmus stb. által okozott társadalmi gondok” (Pataki 1983, 5).

A munka folyamata érlelte meg a felismerést: a gyerekeket, családokat (benne a családtöredékeket) szükségképpen a gondok, a társadalmi-emberi konfliktusok tengere veszi körül, és a hozzáértő segítségnyújtás sokszor adhat – no, nem megoldást az élet keserveire, hanem – erőt az azokkal való szembenézéshez, bizonyos enyhülést, s eredményezhet mindig csupán relatíven értelmezhető nyugalmasabb helyzetet. Az enyhülés, a csupán relatíven értelmezhető nyugalmasabb helyzet aztán erőforrás lehet egy progresszívebb életvitel, életperiódus, gyermeki létforma kialakulásához (kialakításához). A nevelési tanácsadók keretei között, a gyermek- és ifjúságvédelmi munka felismerései alapján kezdődött el tehát az egyes rászoruló személyek, családok felé forduló és a későbbiekben differenciálódó professzionális szociális segítő munka kibontakozása Magyarországon.

Persze nem csupán valamiféle önfejlődésről van szó. Szó van az 1970-es évek Magyarországnak a korábbihoz képest enyhültebb, toleránsabb légköréről. Szó van a demokratikusabb-fejlettebb országok szakirodalmának, tudományos és tapasztalati (gyakorlati) eredményeinek megismeréséről és alkalmazásáról, és (ne feledkezzünk meg róla, tulajdonképpen az „önfejlődés” elemeként) szó van a gyakorlati szociológia magyar képviselőinek és a nevelési tanácsadók kevésbé neves munkatársainak a hozzájuk fordulók iránti felelősséget (szélesebben fogalmazva: társadalmi felelősséget) hordozó munkájáról is. Úgy gondolom, egy másik disszertáció tárgya lehetne a nevelési tanácsadókban kibontakozott munka fejlődésvonalának, a mozgatórugóknak, a nevelési tanácsadók és az akkori hivatalos Magyarország közötti konfliktusoknak, az erről szóló szakirodalomnak, népszerűsítő munkáknak és publicisztikáknak részletesebb elemzése. De aligha tévedhetek sokat e fejlődésvonal ívének az előbbieken érzékeltetett (korántsem teljesnek tekinthető) vázlatával.

A gyermek- és fejlődépszichológiai kezelés elterjedésével párhuzamosan más területen is előreléptek azok, akik az interdiszciplináris szemléletet képviselték a gyerekek helyzetének megismerésében és a gyermekvédelemben. Közismert a jelentősége (legalábbis a szakma szélesebb köreiből) annak a *társadalmi beilleszkedési zavarokra* irányuló szociológiai kutatásnak (TBZ-kutatás), amelyet Magyarországon az 1980-as évek elején folytattak le, s melynek összefoglalóját 1984-ben két kötetben publikálták. Ez a kutatás felhasználta és igazolta a magyar szociológiai munka valóságfeltárásának aktuális gyakorlati és elméleti eredményeit, megállapításait. A TBZ-kutatás összefoglalóan mutatta be azokat a társadalmi hátrányokat, zavarokat és „szociális patológiákat”, melyek a „reális szocializmus” viszonyai között a társadalom valamely csoportjában, rétegében alakultak ki. Bemutatta továbbá: reális igény az, hogy az egyes emberek, családok (családtörések) gondjaikban, konfliktusaikban intézményesítetten vehessenek igénybe egy-egy gyerekekre, személyre, családra irányuló professzionális szociális segítőmunkát. A kutatási eredményekre támaszkodó szerteágazó javaslatok pedig egyebek mellett ajánlást foglaltak magukban a szociális segítő munka intézményes továbbfejlesztésére is, konkrétan: új intézményrendszernek, a Családgondozó Állomások hálózatának a létrehozására.

Hangsúlyozom a TBZ-kutatások jelentőségét abban, hogy összefoglalta (tovább is vitte) a magyar szociológia valóságfeltáró kutatásainak eredményeit, azokat (bizonyos cenzúrával) mintegy hivatalosan elismerve és felhasználva a társadalmi beilleszkedése zavarok orvoslására, enyhítésére vonatkozó javaslatokat terjesztett elő. Ezek közül is kiemelem, hogy a TBZ-kutatás a szociális segítő munka intézményes fejlesztésének, további

progresszív differenciálódásának, a családsegítő központok hálózata létesítésének kiinduló pontjává vált. De azt is szeretném kiemelni, hogy a TBZ-kutatás és a szociális segítő munka közötti összefüggések nem egyirányúak voltak, hanem kölcsönösen összefüggőek. A magyar szociológia hivatkozott valóságfeltáró kutatásainak és magának a TBZ-kutatásnak is éppen a gyermekközpontú szociális segítő munkát Magyarországon kialakító (magába foglaló) nevelési tanácsadók tapasztalatai jelentették egyik, talán leggazdagabb empirikus bázisát, az eredmények és javaslatok tehát ezer szállal tapadnak rá a nevelési tanácsadók kezdeményezéseire, tevékenységére és eredményeire.

A továbbiakban az imént érzékeltetett fejlődésvonal néhány jelentősebb elemére, mozzanatára térek ki a teljesség igénye nélkül.

A pszichológia rehabilitációja

A pszichológia hosszú évekig tiltott tudomány volt Magyarországon. (Pontosabban: a pszichológia természettudományos, Pavlovra hivatkozó művelését engedélyezték, de tiltották a gyermeklélektan, személyiség-lélektan művelését, a szociálpszichológiát és a klinikai lélektan különböző irányzatait, nem is beszélve a pszichoanalízisről). Az igazságos társadalom volt arra hivatva, hogy a közösség erejével kiküszöbölje az egyéni problémákat. Valójában persze a lelki gondok nem szűntek meg, csupán a kezelésükkel foglalkozó tudományt, a pszichológiát nem ismerték el, s tekintették időlegesen „nem létezőnek”.

1948 után az uralkodó ideológia jövőképe szerint olyan nemzedék fog felnőni, amely már mentes lesz a korábbi értékektől, deformációktól. A munkanélküliség megszűnik, mindenki megtalálja biztos jövőjét, ami feleslegessé teszi a pszichoterápiát, a társadalmi igazságtalanságokból fakadó egyéni defektek gyógyítását. Természetesen a lelki problémák, neurotikus tünetek, a családok diszharmonikus működéséből adódó egyéni pszichés defektek jelen voltak, azonban kezeletlenek maradtak. Gyakran az is jellemző volt, hogy a lelki problémákkal küszködők titkolták, szégyellték panaszait (ez a mai napig megfigyelhető).

A Gyermeklélektani Intézet egykori vezetője, Molnár Imre mondja azokról az évekről: „Nehéz korszak. Uralomra kapott az a felfogás, hogy a pszichológia egészében társadalomtudomány, ezen belül pedagógiai tudomány. De a pszichológiát egészében burzsoá áltudománynak minősítették, amelyre a szocialista társadalomban nincs szükség ... 1950-ben indult meg a Szovjetunióban Pavlov trónra emelése. Nemcsak a fiziológiát, hanem

a pszichológiát, sőt a pedagógiát is Pavlovra kellett alapozni. Nekünk ez jól jött, mert Pavlov kísérletező volt, s így mi is visszatérhettünk a kísérletezéshez. A kísérletezés pedig fedőtevékenységül szolgált, hogy az ambuláns rendelés tovább folyhasson” (Pázmándy 1991, 97). Pavlovra alapozva tehát bizonyos mértékig – elsősorban a kísérleti, illetve a pedagógiai pszichológia mentén – a pszichológia visszacsempésződött a hétköznapiokba, képzése már 1955-ben újra indult.

1956 után Magyarország általános helyzete számottevően változott. Az ország elszigeteltsége, a politika nyomása csökkent. Ezt fejezte ki az új jelszó. A korábbi „aki nincs velünk, az ellenünk van” jelszót felváltotta az „aki nincs ellenünk, az velünk van”. Bizonyos gondokról, nehézségekről már lehetett beszélni, s a hatalom eltűrte a lelki problémákról szóló nyilvános kommunikációt. Így a hatvanas években a pszichológia megítélése, helyzete fokozatosan megváltozott, s a lelki betegségek gyógyításában lassan visszahelyeződött „jogaiba”.

A nevelési tanácsadókat – mint bemutattam – elsősorban az óvodában, iskolában jelentkező, s ott meg nem oldható gondok orvoslására hozták létre. E feladatnak a nevelési tanácsadó nem tudott megfelelni.

A nevelési tanácsadó gyógyító tevékenysége során a gyerekekkel, s az őt „körülvevő” szülővel foglalkozott elsősorban. Nem tudott (s nem is tudhatott) azonban a gyerek problémáit tagadó, vagy bagatellizáló családdal, szülőkkel mit kezdeni (e kérdést az „önkéntesség” kapcsán már érintettem). Nem tudott (s nem is tudhatott) továbbá az iskola belső feszültségeivel sem foglalkozni.

Az iskola helyzete, szerepe, feladata a 60-as évektől komoly változáson ment keresztül. Az „információs robbanás” hihetetlen nehézségek elé állította az iskolákat. A megtanítandó tananyag évről évre nőtt, a tankönyvek – elsősorban a természettudományi tárgyakban – akkor sem tudtak volna lépést tartani a tudományos eredményekből fakadó változásokkal, ha 2-3 évente újraírták volna azokat. A lexikális tudást a gyerekek fejébe adagolni akaró, tekintélyelvű, porosz jellegű iskola válságának folyamata felerősödött (ez még ma is tart).

A diktatúra nyomásának gyengülése, a liberálisabb szellemiség is hozzájárult ahhoz, hogy az iskolák egyre inkább várták a külső segítséget gondjaik (a gyerekek magatartási, tanulási problémái, osztályközösségek irányítása, belső dinamikája, pedagógusok együttműködésének zökkenői stb.) megoldására. A nevelési tanácsadók viszont egyre inkább „kivonultak” az iskolákból. Kivonultak, mert egyre élesebben fogalmazódott meg, hogy a gyerek nem érthető, gyógyítható, változtatható meg az őt körülvevő család tevékeny

részvétele nélkül. S kivonultak azért is, mert a társadalom egyre komolyabban kezdett foglalkozni a személyiségi jogokkal. Nehezen magyarázható, milyen alapon beszél a nevelési tanácsadó munkatársa egy-egy gyerekkel az iskolában szülei tudta, beleegyezése nélkül. „Az évek során bebizonyosodott, hogy a gyermekpszichológiai szakrendelés feltételei – minden próbálkozás és segítő szándék ellenére – iskolai keretek között nem biztosíthatók. Így nem hozható létre zavartalan terápiás légkör, és a szülők aktív részvétele sem megoldott. A tapasztalatok elemzése alapján jutottak el a tanácsadó munkatársai (ahhoz) a munkaformához, amely az iskolapszichológia és a nevelési tanácsadói munka elválasztását jelenti” (Horányi – Kósáné Ormai V. – Radnóti 1987, 896).

Átfogó szakmai vita kezdődött arról, vajon a nevelési tanácsadóban folyó és az iskolapszichológiai munkát azonosnak, vagy egymástól elkülönítendőnek kell-e tekinteni. E szakmai vita a dolog természeténél fogva több dimenzióban folyt:

- Szó volt arról, vajon a pedagógusok mennyiben és hogyan képesek szót érteni a pszichológusokkal. Van-e tehát egyáltalán létjogosultsága annak, hogy a pszichológia hivatalosan is betegye a lábát az iskolába?
- Van-e létjogosultsága annak, hogy két különálló szolgáltatás legyen az iskolától függetlenül működő gyermekpszichológiai szakrendelés (nevelési tanácsadás), illetve az iskolán belül működő iskolapszichológusi hálózat?
- Ha az előző két kérdésre a válasz: igen, van-e pénz arra, hogy mindkét hálózatot létrehozzák, illetve fenntartsák.

Álljon itt néhány idézet, amely e vita karakterét s a felmerülő dilemmák jellegzetességeit illusztrálja:

„A pedagógus és a pszichológus együttműködését szinte lehetetlenné teszi a felelősségi viszonyok kuszasága: azzal, hogy terápiába vonjuk a gyereket, azt fejezzük ki, hogy a tüneti értékű iskolai zavar rendezése a pszichológus szakmai kompetenciájába tartozik. De ez a gyerek továbbra is bejár az iskolába, tehát viselkedéséért, tanulmányi eredményeiért az a pedagógus felel, aki a deviánsnak tekintett gyerek esetében inkompetensnek minősül. A terápia sikere a pszichológus eredménye, a kudarc oka a pedagógus, aki nem elég toleráns, nélkülözi a pszichológiai kultúra áldásait, és aki a pszichológus tanácsaiból csak azt a vádat hallja ki, hogy nem szereti eléggé az életét megkeserítő gyereket. És itt jönnek az ismert közhelyek a pszichológusról, akinek könnyű, meg a harminc gyerekről, akiket tönkretesz az az egy-kettő” (Lányiné Engelmayer Á. 1987, 922).

„Alapvető kérdés, hogy ha a pszichológus tagja a tantestületnek, belső ember, ennek a ténynek az előnye, vagy a hátránya több-e. Előnye, hogy nem csak elbeszélésekből, hanem saját magán átszűrve közvetlenül is ismeri az erőviszonyokat, kapcsolatokat, problémákat; hogy sokat és sokféle tevékenységben jelen lehet; hogy a kollégák érezhetik, az ő számára is van kockázata viselkedésének, nem előkelő futó vendégként «osztogatja a tanácsokat». Ugyanakkor kérdés, hogy belső emberként kikerülhetők-e a különböző szintű kapcsolatok, a valamely alcsoporthoz való kötődés, és ez mennyiben hátráltatja a hatékonyságot. Megtalálható-e vajon az a munkamód, amelyben ez a természetes folyamat a helyére kerül, és mindenki számára elfogadottan nem nehezíti az együttműködést? A kollégák ellenérzésén túl nem rontja-e túlságosan a gyerekeknek a pszichológusba vetett bizalmát is? Ez hogyan oldható fel? Most inkább arra hajlok, hogy egy sokat jelenlevő, de független státusú külső szakember tisztább és hatékonyabb módon dolgozzon, mint egy belső” (Gádor 1987, 929–930).

Miközben folyt a szakmai vita az előbbieken már megfogalmazott három kérdés közül az első kettőről, a harmadik kérdésre válasz született: nem. Nincs pénz arra, hogy mindkét hálózatot létrehozzák, illetve fenntartsák. Néhány iskola ugyan alkalmazott pszichológust, azonban az iskolapszichológiai hálózat nem alakult ki, az iskolában jelentkező nevelési nehézségekkel a pedagógusok változatlanul egyedül küszködtek.

Hézagok a gyermek- és ifjúságvédelemben

A diktatúra enyhülése, az ország elszigeteltségének csökkenése, a gazdasági-társadalmi liberalizáció eredményeképpen megindultak a társadalomtudományi kutatások a gyermek- és ifjúságvédelemben is. Az 1970-es, 80-as években a nevelők körében nyoma sem volt már annak az önáltató nézetnek, hogy a szocializmus megszünteti a devianciákat, hogy a gyerekek a közösségi nevelésben megerősödve gondtalanul és problémák nélkül fogják élni napsugaras életüket. A gyermek- és ifjúságvédelem is elkezdett szembenézni saját problémáival. Tanulmányok, jelentések láttak napvilágot, melyekben a szerzők azt igyekeztek megvizsgálni, mit is tesz, és mit tehet a gyermek- és ifjúságvédelem a nehéz helyzetben levő gyerekek érdekében. Vitatott kérdéssé vált: milyen családok gyerekeit kell jellemzően kiemelni, s mi lehet a kiemelés oka. Mi a család egyéni felelőssége, s mi a társadalomé? Mit nyújt az állami gondozás a gyerekeknek? Mire tanítja, s mire nem tanítja meg őket a nevelőotthoni lét?

E kérdések korabeli felvetését is érdemes idézetekkel illusztrálni:

„A gyermek biztonsága, illetve fejlődése a következő esetekben tekintendő veszélyeztetettnek:

- a) ha a gyermek szülei nem élnek, nem foglalkoznak vele vagy megpróbálnak megszabadulni tőle, és nincs senki, aki foglalkozna vele;
- b) szellemi vagy érzelmi fejlődése veszélyeztetett azért, mert elzárt (izolált) helyzetben tartják, vagy mert a megfelelő gondoskodást elmulasztják;
- c) megfosztják a szükségleteinek kielégítésére szolgáló anyagi eszközöktől és a családi forrásoktól;
- d) olyan személy felügyelete alatt van, akinek magatartása vagy életmódja a gyermekre erkölcsi vagy fizikai veszélyt jelent;
- e) a gyermek iskolás korú és nem jár iskolába, vagy gyakran hiányzik ok nélkül;
- f) a gyermek szexuális visszaélés vagy fizikai rossz bánásmód áldozata, túlkapás vagy elhanyagolás következtében;
- g) a gyermek komoly magatartási zavart mutat;
- h) a gyermeket koldulásra, erőit meghaladó munka végzésére, illetve életkorának meg nem felelő, feltűnést keltő viselkedésre ösztönzik vagy bírják rá ...” (Dr. Sebes é.n. 10–11).

„A legtöbb gyermek- és ifjúságvédelmi intézet tapasztalata azt bizonyítja, hogy az állami gondozásba vett általános iskolás gyermekek (felső tagozatosak) több mint 50%-a túlkoros. (A fiúk közül többen drasztikus – törvénybe ütköző cselekménnyel kerülnek be). Az iskolák – az esetleges küldött jellemzés alapján – intoleráns képet mutatnak. Vagy pánikreakciót mutat, vagy szerepet téveszt (mint bíró ítélezik, intézkedik). Legtöbb jellemzésből a következő eljárások derülnek ki: «A szülőt többször behívtam, nem jött», «kezdeményeztük a szülő megbüntetését», és így tovább. Mindebből levonva a következő konzekvencia: mivel mindez hatástalan, zárt (javító) intézeti nevelést javasolnak.

A fentiek is azt igazolják, hogy az iskolai gyermek- és ifjúságvédelem – tisztelet a kivételnek – nem mindig érzi a tennivalókat. Ezt erősítette meg Dr. Gáti Ferenc előadása is (Idézi Kádár Józsefné 1980, 285). «Az iskolák minden erejét és személyi kapacitását lekötik a tantervi és szervezeti reformok, valamint a hagyományos oktatási feladatok. A gyermekvédelmi munkára a szükségesnél kevesebbet tudnak csak fordítani. Az iskolai (óvodai) felmérések és nyilvántartások nem tükrözik híven a gyermekvédelmi munkát, illetve a terület helyzetét. A gyámhatóságok is mértéktelenül túlterheltek, a hatósági intézkedések eredményessége erősen kérdéses. A sikeresebb munkához szükséges személyi és tárgyi feltételek fogyatékosak.» (Tóth 1982, 14).

„A nevelőotthonban töltött évek folyamán a gyermekeket rendszeres és szervezett nevelőhatások érik, de ezek hatásfoka megközelíteni sem tudja egy normális család lehetőségeit. Ezért fontos volna, hogy a gyermek nevelésével párhuzamosan – ahol erre a családban megvan, vagy kialakítható az igény – a családot ismét alkalmassá tegyük funkciói betöltésére. Ily módon az intézményekben folyó munka nem lehet csupán «gyermekvédelem», hanem össze kell kapcsolnunk a családvédelmi feladatok megoldásával. Így érhető el, hogy a tüneti kezelést felváltsa a mélyebb okok feltárása és esetenkénti megoldása” (Kiss J.-né – Nyíri 1982, 5-6).

Továbbá: „Nevelőotthonban nevelkedő gyermekek iratanyagának tanúsága szerint a családok zöme többgyermekes, de ezek a gyermekek ritkán vannak egy intézetben. Ezen szükséges volna változtatni, lehetőség szerint a koedukációra való áttéréssel, másrészt a korhatár módosításával. Amíg ez nem valósul meg, a gyermekek szétszórta elhelyezése objektív akadály a többek között a szülővel való rendszeres kapcsolattartásnak” (Kiss J.-né – Nyíri 1982, 8).

Változtak a társadalmi helyzetet és az egyéni felelősséget érintő nézetek is. Ebben a változásban fontos szerepük volt az egyenlőtlenségek feltárásával foglalkozó szociológiai kutatásoknak, melyeknek tapasztalatait így foglalta össze Ferge Zsuzsa a 70-es évek végén: „...sem azt nem állítom, hogy a segéd munkások szükségképpen rossz beilleszkedők, sem pedig azt, hogy minden deviancia társadalmi eredetű. Egyéni felelősség van, és az egyének valóban választhatnak életformát. De annyit állítok (és ez az állítás bizonyítható), hogy könnyebb a «jó utat» választani azoknak, akik születésüktől fogva nem is láttak más mintát, s akik számára ez a «jó» út egyben kellemes is, hiszen anyagi javakat, megbecsülést, szellemi kielégülést, a jól végzett, értelmes munka örömét adhatja, mint azoknak, akiknél múlt, jelen és jövő rosszabb. Ez pedig azt jelenti, hogy egyéni felelősség ugyan van – de ez a felelősség nem egyforma a jól és rosszul indulóknál, a jobb és rosszabb munkát végzőknél. Az utóbbi esetekben a társadalmi meghatározottságok szerepe is nagy. S ha egyénileg véletlen is, ki lesz problémás vagy deviáns, társadalmilag nem véletlen, hogy melyik rétegben fordulnak elő gyakrabban e problémák” (Ferge 1979, 24).

A társadalom esettjei

Az 1970-es évek végétől, a 80-as évek elejétől a társadalmi esetek egyre gyakrabban jelentek meg a nevelési tanácsadóknál, amelyeknek eredetileg semmiképpen sem lett volna a feladatuk a velük való foglalkozás. Felszínre került már a szegénység, a munkanélküliség, a hajléktalanság, és sokszor megtalálta az ugyan nem reá szabott, de a szociális segítő munkára is szakosodott műhelyt: a nevelési tanácsadót.

Volt-e szegénység a 70-es, 80-as évek szocializmusában? Igen is, meg nem is. Abszolút szegénységgel kevésbé lehetett találkozni. „Olyan társadalomban, ahonnan nagyjából eltűnt az életet fenyegető ínség, de ugyanakkor a vagyon, magántulajdon és a magasabb színvonalú anyagi biztonság annyira korlátozott és ingatag, mint nálunk, továbbá ahol az előnyök, privilégiumok olyan nagy része nem tulajdon jellegű, hanem nehezen ellenőrizhető juttatás, nehéz világosan elhatárolni egymástól a szegényt és a nem szegényt” (Solt 1998). Az élelmiszer, a konfekcióruházat, a lakásfenntartáshoz szükséges kiadások, a tömegkultúrához való hozzáférés az állam dotációjának jóvoltából szinte mindenki számára elérhető volt, illetve lett volna. De a piacon megjelentek a konfekció-ruházatnál nagyságrendekkel drágább divatos ruhák, farmerek, a háztartási gépek, elektromos berendezések, a nyugati fejlett világ vonzó tárgyai, lehetőségei. A családok egy részében a felnőttek erejükön felül kezdtek – munkaidejükön túl – pénzt termelni a lassan kialakuló magánszektorban, második gazdaságban. A családok másik része, ahol a szülők nem voltak képesek ezt megtenni, lemaradt, s elkezdett a relatív szegénység állapotába csúszni. Törvényszerű, hogy a második gazdaságban azok az emberek nem tudtak helyet találni maguknak, akiknek sok teendőjük volt otthon, tehát a sokgyerekesek, azok, akiknek egészségi állapota, munkabírása nem tette lehetővé a pluszvállalást, és általában a társadalom elesettjei. Az eredmény a társadalom fokozott anyagi-fogyasztási-jövedelmi differenciálódása lett, s e folyamat során növekedett a „relatív depriváció”, gyarapodott a lemaradottak, lecsúszottak száma.

A tényleges munkanélküliség megjelenése későbbre tehető, mint a szegénységé. A szocializmus eszméjébe nem fért bele, hogy felnőtt emberek munkalehetőség nélkül legyenek. A teljes foglalkoztatottság állapotának az állam általi fenntartása azonban egyre nehezebbé vált. Megalázóan fölösleges, nagyon alacsony fizetéssel járó munkalehetőségek adódtak azoknak, akik iskolai végzettség nélkül kerestek munkát. A gyáron, vállalaton belüli, ilyen „fölszintes” munkavégzést nevezzük „kapun belüli munkanélküliségnek”. A nyolcvanas években pedig jellegzetes folyamat volt megfigyelhető. A középkorú, nem kifogástalan egészségi állapotú emberek – orvosi javaslatra – a rokkantosságot „választották”: a nyugdíjkorhatár elérése előtt, orvos-szakértői bizottsági javaslattal rokkantnyugdíjassá váltak

alacsony nyugellátással, jövőbeli kilátások nélkül. A 80-as évek második felében sem volt még hivatalos munkanélküliség. Munka nélkül levő emberek azonban akadtak szép számmal. Az alacsony iskolázottságú, nem túl fiatal embereket már nehezen vették fel dolgozni (bár voltak meghirdetett állások). Illetve – mivel túlkínálat volt munkaerőből – a munkáltatók válogathattak; a bármi miatt „problémás” munkavállalók kiestek a rostán. Óriási felvándorlás indult meg – jobb munkalehetőség reményében – az elmaradottabb területekről a nagyobb városokba, elsősorban Budapestre.

Az állami lakásépítés mértéke csökkent, a saját erőből történő lakásépítés költségei pedig gyorsan emelkedni kezdtek. Átlagos keresetű család számára egyre reménytelenebb volt lakáshoz jutni. Szaporodott azoknak a száma, akik – teljes reménytelenségükben – a lakhatás szempontjából kiléptek a jogilag elfogadható keretek közül, s vagy feltörtek egy-egy üresen álló lakást (belőlük lettek a később önkényes lakásfoglalóknak hívottak), vagy ideig-óráig fizethető albérlet után végképp az utcán találták magukat. A hajléktalanság hátterében okként szerepelhet a családi helyzet: emberek az állami gondozás megszűnése miatt vagy a börtönből szabadulás után fedél nélkül maradhatnak, de válást követően is utcára kerülhetnek. Hajléktalanságot előrevetítő tényező lehet a rossz egészségi állapot is; veszélyeztetettek a kórházból, elmeosztályról és más intézményekből elbocsátottak. A krónikusan elesettek, a halmozottan vesztesékből alakult ki a csövesek csoportja; tagjait kilátástalanságuk, életmódjuk és egészségi állapotuk miatt közvetlen életveszélyben lévőnek lehet tekinteni (Czike – Tausz 1996, 71).

A nevelési tanácsadók találkoztak ezekkel a gondokkal, a hozzájuk forduló családok között voltak olyanok, amelyek ezekkel küszködtek. Nem ez azonban a jellemző. A jellemző az volt, hogy az ezekkel az alapvető problémákkal küzdők sehol sem tudtak segítséget kapni.

A TBZ-kutatásról részletesebben

A gyermek- és ifjúságvédelmi munka tapasztalatai, a gyakorlat irányultságú szociológiai kutatások megerősítették az általánosabb társadalmi (és a szociológiában régóta egyértelműnek vallott) felismerést: az egyéni gondok, problémák, bajok társadalmi eredőit nem lehet elvitatni. A társadalom maga is „kitermel” egyéni, illetve családon belül megjelenő defekteket. Megkérdőjeleződött az a korábbi nézet, amely ezeket eleve önhibákra vezette vissza.

Az iparosítás nyomán városba özönlő és (a korábbi lakhelynél sokszor jóval többet nyújtó) tömeglakásokban elhelyezkedő emberek számára teljesen szokatlan életkörülmények, az (egyébként önmagában nyomorúságos) falusi közösségek és a nők munkába állásával megszűnő asszony uralta nagycsalád tradicionális kötöttségeinek megszűnése és egyéb, a mobilitás kiváltotta változások az 1950–70-es években a társadalmi beilleszkedési zavarok jelentős hordozói. Erre épül rá a 80-as évek számos újabb terhe: csökkentek a reálbérek, általánossá vált a másod- és harmadfoglalkozás a család rovására, a nyugati demonstrációs hatások felerősítették az „egyenlők” egyenlőtlenségét, másfelől a hatalom elbizonytalanodott, s ez önmagában is táplálta az elégedetlenséget. E felismerések alapján indult el a több éves, 1984-ben összegzett kutatás, a Társadalmi Beilleszkedési Zavarok kutatási főirány.

A kutatás kiindulópontját az alábbi tézisek képezték:

- 1) ...a szocialista társadalomirányítási gyakorlat tulajdon optimisztikus előfeltevéseinek és illúzióinak foglya lett ...
- 2) ...immár egy közel három évtizedes konszolidált, anyagi és szellemi gyarapodásban gazdag, a mindenirányú társadalmi nyitottság növekedésével járó korszak áll mögöttünk ...
- 3) ...a TBZ jelenségeit általában egymástól elszigetelve kezeltük...
- 4) ...a TBZ témája és társadalmi kezelésmódja minden vonatkozásban a politikai összefüggésekbe ágyazódik...
- 5) ...a TBZ elleni társadalmi küzdelemben eredménnyel kecsegtető visszaszorítási stratégiát súlyosan veszélyezteteti két hibás nézet: a kampányszerűség képzete, illetve az irreális, gyors sikerekben reménykedő illuzionizmus...
- 6) ...a beilleszkedési zavarok minden tekintetben történeti-társadalmi képződmények...”
(A társadalmi... 1984, 8–23).

A TBZ-kutatás a gyermek- és ifjúságvédelem témakörében legfontosabbként az alábbi gondolatot emelte ki: „Ma az látszik a legnagyobb nehézségnek, hogy az iskola nem tudja kinek, mikor, mit «jelezzon», milyen segítségért folyamodjék, kézzelfoghatóan mit tegyen, ha nevelési erőfeszítései csődöt mondanak. Ezért azután inkább csak «nyilvántart» (gyakorta maga sem tudja, miért), vagy sziszifuszi erőfeszítésekre kényszerül, amelyek a pozitív nevelőmunkától vonják el az amúgy is véges energiákat” (A társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon 1984, 94).

A kutatók leírták mindazokat a társadalmi devianciákat – az öngyilkosságot, a bűnözést, az alkoholizmust, a mentális zavarokat –, melyek korábban agyonhallgatott, vagy egyéni zavarokként megfogalmazott problémáknak minősültek. Egyre több szó esett veszélyeztetett fiatalokról. A TBZ-ben megfogalmazott javaslatok a szolgáltatások széles körében alapvető változtatásokat tartottak szükségesnek. A javaslatok átfogták a jogszabályokat, a meglévő intézményrendszerre vonatkozó átalakítási, fejlesztési irányokat rajzoltak fel, fejlesztési javaslatokat tartalmaztak, vonatkoztak a képzésekre, illetve új intézményhálózat létrehozásának szükségességét hangsúlyozták. A témánkat érintő javaslatokat címszavakban körvonalazom az alábbiakban.

A *családra* vonatkozó javaslat hangsúlyozta az együtt élők egymás és gyermekeik iránt érzett felelősségének fokozását célzó szolgáltatások szükségességét. Ennek keretében a házasság-, családvédelmi tanácsadás megszervezését; a családjogi perekben tárgyaló bírák speciális felkészítését; a társadalmi juttatások rendszerének és tényleges összegének bővítését; a gyermekgondozási segély továbbfejlesztését; az óvodai, iskolai napközis otthonos ellátás kiterjesztését, illetve színvonalának javítását; az anyák rövidített munkaidőben való foglalkoztatását; a gyerekek gondozásával, ellátásával kapcsolatos különböző kedvezmények apák általi igényelhetőségét; a gyereket egyedül nevelők számára nyújtott kedvezményeket.

A *nevelési intézményekre* vonatkozóan többféle konkrét változást javasolt. Ilyenek: az iskolai (óvodai) gyermekvédelmi munka megerősítése; iskolapszichológusi hálózat fejlesztése; a nevelési tanácsadók hálózatának minőségi fejlesztése és irányításuk javítása; a nevelési tanácsadók tevékenységének kiterjesztése a serdülő és ifjúsági korosztályra; a gyermek-ideggondozói intézmények fejlesztése.

A *14-18 éves korosztály társadalmi integrálása érdekében* konkrét javaslatok szolgálták a tankötelezettség határozottabb érvényesítését, az iskolai hiányzások okának felderítését, megakadályozását; az iskolai hiányzások kapcsán a szülőkkel szembeni következetes fellépést; a túlkorosak felmentésének körültekintőbb mérlegelését; a tovább nem tanulók sorsának figyelemmel kísérését; a „továbbképző iskola” dolgozók iskolájába való integrálását; a 16 évesek dolgozók iskolájába segítségét; a lemorzsolódottak sokirányú támogatását, szükség esetén a dolgozók iskolájában külön ifjúsági tagozatos osztályok indításának lehetőségét; bizonyos munkahelyeken „ifjúságvédelmi bizottságok” létrehozását, mely az ingázókat, a szakképzetleneket, a családjuktól távol élőket, az állami gondozottakat segítené; a fiatalok lakhatásának támogatását (fiatalok munkásszállása, alkalmi szállások

létrehozása, albérleti lehetőségek szervezettebb kiaknázása); a korosztálynak nyújtott színes programajánlatok kialakítását (anonim „felnőttes” pszichológiai és életvezetési tanácsadás, önismereti, személyiségfejlesztő foglalkozások, spontán szerveződő „klubok” támogatása, foglalkozásszervezés játszótereken, forgalmasabb pontokon, kirándulóhelyeken, a felsorolt terepmunka összpontosítása a kritikus területekre); a fiatal kábítószer-fogyasztók kezelésének intézményes megszervezését (felderítés, ellenpropaganda, felvilágosító munka, gondozás-utógondozás, munka- és szocioterápiás lehetőség, tartós kórházi kezelés, esetleg kötelező kezelés).

Javaslatok születtek a fiatalok *munkahelyi beilleszkedésének* elősegítésére, ezen kívül a munkahelyi vezetés bevonására a komplex segítő munkába; a munkahelyi közösségek érdekeltté tételére abban, hogy támogassák, segítsék a fiatalok reszocializációját; a költségvetési szerveknél külön TBZ-megelőzési alap biztosítására; munkahelyi lelkisegély- és tanácsadó szolgálatok kialakítására; speciális tanácsadások megszervezésére; munkapszichológusok bevonására a megelőző munkába; munkahelyi mentális egészségügyi felvilágosító programoknak és feszült légkörű munkahelyeken pszichoterápiás célzatú programok lebonyolítására, a vezetők speciális képzésére, mely az emberi kapcsolatok megértését, alakítását, konfliktuskezelési készségek kialakítását céloznák.

Külön javaslatköteg szól a *hadseregről*. Komplex javaslat tartja szükségesnek olyan „szűrőtechnika” bevezetését, mely kiszűri és a katonai idő alatt kezeli a betegeket, veszélyeztetetteket; az „utószűrés” fejlesztését, mely a katonaság alatt alkalmatlanná válókkal foglalkozna leszerelés után; életviteli, pszichológiai-pszichiátriai tanácsadást és felügyeletet a szolgálat idején; katonai mentálhigiéniai szolgálat kialakítását; kiemelve annak fontosságát, hogy a katonai vezetés foglalkozzon a kiskatonák problémáival, nehézségeivel.

Az új intézményre, a *Családgondozó Állomásokra* vonatkozó javaslat azok helyét és szerepét a következők szerint jelölte meg. A Családgondozó Állomás olyan, az egyes személyekkel, családokkal (gyerekekkel) egyénileg foglalkozó szociális intézmény, amely az önkéntesség alapján igyekszik szociális segítő munkával a problémák megoldását előrevinni, amely emellett a helyi szervek (és vállalkozások) szociális tevékenységét integráló, szakmailag ellenőrző és az összes szükséges információt együtt kezelő helyi központtá válik. A Családgondozó Állomás mindenki számára hozzáférhető (nyitott) intézmény, melynek családcentrikus működése alapellátás jellegű humán szolgáltatásként közvetlen családgondozási, szociálpolitikai, mentális egészségügyi feladatokat lát el. Gondozási tevékenysége nem egyszeri beavatkozás a család életvitelébe, hanem

folyamatos és egységes egészségügyi-pszichológiai-szociális támogatás, életviteli, lelki tanácsadás, továbbá támogatás-szervezés. Munkája során területi koordináló és ellenőrző-felügyelő funkciót is ellát, így egy kézbe kerül a területi kezelés, és elkerülhető a párhuzamos, vagy egymásnak ellentmondó beavatkozás.

A TBZ-kutatás összefoglalójának javaslati része a Családgondozó Állomások hálózatára vonatkozó elképzelés környezeti elemeit is felvázolja. Így a javaslat magában foglalja a hálózat működését összefogó intézménynek, az Országos Mentális Egészségügyi és Családgondozó Központnak a vázlatát. Ez az országos intézmény láthatná el a Családgondozó Állomások szakmai felügyeletének, elméleti-módszertani központjának a szerepét, hiánypótló kutatásokat és modellkísérleteket végezne, illetve végeztetne, gondoskodna az alap- és továbbképzés kereteiről és lehetőségeiről, tanterveket és oktatási anyagokat dolgozna (dolgoztatna) ki.

A TBZ-kutatás sok-sok olyan, korábban ki nem mondott társadalmi dilemmát mutatott fel, nevezett nevén és helyezett el oksági összefüggések rendszerébe, melyek a szocializmus uralkodó eszméivel aligha voltak összeegyeztethetők. S a kutatás összefoglalójában sok újdonságot, fejleszteni valót írt le a jogszabályoktól az intézményrendszeren át a képzésig. Mindez túlnyomórészt nem valósult meg pénz-, illetve akarathiány miatt. Ami azonban megvalósult, az a „fejlett nyugati” mintára kialakított intézménytípus, a gyermekvédelemben is központi helyzetbe kerülő *családsegítő szolgálat* volt (a TBZ-kutatásban Családgondozó Állomásnak nevezték). Erről szól a tanulmányom soron következő, 2. része.